2810
Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925
чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 89 (15063) ◆ 1993 чылдың май 15, суббота ◆ Солунга ат салган шагы 19.00. Садар өртээ 4 рубль.

Часкы тарылга

БИР ДЕМНИГ КИРИПКЕН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың кедээде чурттап турар өг-бүле бүрүзү бо чылын 300 кг-дан эвээш эвес тараалыг болуру-биле ону черден ап, демнежип тараа тарызын дээн айтышкынын Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр сумузунуң чурттакчы чону деткип эгелээн. Ынчангаш ажыл-агыйда тараа тарып өстүрер кооперативтер, араттар часкы хову ажылдарынче бир демниг кирипкен.

Бо чылын «Шекпээр» ажыл-агыйлар каттыжыышкыны ниитизи-биле 1073 га черге янзы-бүрү тараа культураларын чажып тарыыр. Часкы тарылганы кыска хуусаада шыңгарлыг чорудар сорулга-биле, үстүнде гектар тарылга шөлүн түс-түс кооперативтерге, организацияларга тускай кереэ ёзугаар үлеп, быжыглап берген бис. Чижээлээрге, Сүт-Кажаа сүт-бараан фермазынга 250 гаңы, Каткылыг хойжуу бригадазынга 120 га, автопарк коллективинге 100 гаңы, сарлык бригадазынга 42 гаңы бызыглаан, арткаңын кооперативтер алган.

Сөөлгү хүннерге чедир 280 га черни суггарып, 240 га черни чаргаш, 120 газынга тараа культураларын чажып тарыдывыс. Тараа чаштырылгазын Барыын ховузунда бригадавыс чоогунда чорудуп тур бис. Каш хонуктан ону дооскаш, Суглуг-Ойга кээп, орта 715 га черге тараа культураларын тарыыр бис.

Чаштырылгага херегээр 106 тонна үрезинивис бар, ам 20 тонна кызыл-тас үрезинни тып алыр бис. Тараа культураларындан аңгыда, 100 га черде хөй чылдыг сигенивис бар. Амгы үеде ында суггат ажылы чоруп турар.

Чер чарып турар механизаторлардан хоочун механизатор Уваш-оол Куулар, Доспан-оол Моңгуш, Сарыг-оол Куулар, а тараа чаштырып турарлардан Олег Ооржак, Николай Ооржак, Дадар-оол Куулар, ооң оглу Сылдыс Куулар олар шалыпчы ажылдап турарлар. Механизаторларның ажылдап-чурттаарынга таарымчалыг байдалды шыдаар шаавыс-биле тургускан бис. Амдызында часкы тарылгада улуг бергедээшкиннер-даа чок ийин. Кывар-чаар материалдарны курлавырлап алган бис.

Элбек-оол Моңгуштуң картофель өстүрер кооперативиниң кежигүннери бо чылын 15 га черге картофельди тарыыр. Оларның картофелиниң үрезини четчир, ам черин белеткеп эгелээн. Олардан аңгыда Вячеслав Сарыгларның кооперативи 49 га черге тараа, 3 га черге картофельди тарыыр. Бо улуска харын картофель үрезини херек, ону дугуржуп тур бис.

Часкы тарылга чорударынга агаар-бойдус ам таарымчалыг болуп тур. Ынчангаш май айның 25-тиң бетинде бүгү тараа культураларын болгаш мал чеминиң культураларының тарылгазын доозар сорулга салып алган ажылдап турар бис.

Валерий СААЯ.

«Шекпээр» ажыл-агыйлар каттыжыышкынының кол агроному.

ШЫЛГАЛДАНЫ АЖЫП ЭРТЕР

Кызыл хоорайда дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринде хаара туттунган студентилерге, сургуулдарга ачы-дуза чедирбишаан, оларның мергежилдер чедип алырынга улуг күзээшкиннерни кылып, эки өөредилгелиглерни шаңнап-мактаар чорук республикада чаңчыл апар чыдар. Бүгү районнарның төлээлери студентилер, сургуулдар-биле ужурашкан. Дүүн республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Барыын-Хемчик районнуң удуртукчулары түс черден Кызылда өөренип турар студентилер, сургуулдар-биле ужурашкан болгаш ачы-дузаны, деткимчени көргүскен.

— Ада-иелериңерниң, акы-дуңмаларыңарның, дөргүл-төрелдериңерниң мурнуундан силер бүгүдеге частың уян аялгазы-биле үдеткен, амыр-мендиңерни айтырып, силер-биле ужуражып, чугаалажып, бөгүн мында, найысылалда аяк шайлыг, суй белектиг, ыр шоорлуг, аъштыг-чемниг аалдап чедип келдивис — деп, чылыг сөстер-биле Барыын-Хемчик район чагыргазының даргазы Геннадий Иргит чугаазын эгелээн.

Театр долу студентилер, сургуулдарга, Барыын-Хемчик чурттугларга бүгү талалыг чединиишкинни ол күзээн. Ол ышкаш район Совединиң даргазы Спар-оол Күжүгет, Ак-Довурак хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы Бичел Ооржак болгаш өске-даа удуртукчу даргалар студентилерге, сургуулдарга мергежил чедип алыр талазы-биле чединиишкиннерни күзеп, келир үеге ниитилелдиң салым-чолу оларның холунда дээрзин угаадып, чамдык эки өөредилгелиглерге акша шаңналдарын тывыскан турган. Ол чыышка студентилер чөвүлелин катап чаарты соңгуп тургускан.

Кызылда өөренип турар бүгү студентилерге ачы-дуза чедирери-биле аъш-чем аймааны хөйү-биле түс-туста үлеп берген. Ол ышкаш хоорайдан тускай чалатканнар чиик өртектиг хой, инек эъдин, колбасаны база садып алыр аргалыг болган. Ооң аңгыда, келген кижилерге изиг шайны база саткан. Ооң-биле чергелештир Барыын-Хемчик район чагыргазының культура килдизиниң эргелекчизи Анатолий Конгар баштаан барыын-хемчикчилерниң бот-тывынгыр артистериниң улуг концерти солун болгаш көрүштүг болган.

Барыын-Хемчик райондан Кызылда өөренип турар студентилерге болгаш сургуулдарга кыйгырыгны чонунуң, район Совединиң болгаш чагыргазының өмүнээзинден Геннадий Иргит номчуп таныштырган.

Бистиң корр.

КОНСТИТУЦИЯНЫ КЫМ ХҮЛЭЭП АЛЫР УЖУРЛУГУЛ?

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей чоокта чаа Москвага Россия Федерациязының составында республикаларның, крайлар, областар Советтериниң даргаларының чөвүлел хуралынга киришкеш келгеш, дүүн, май 14-те, солунга интервью берген. Ол амгы үеде Федерация Конституциязының (Үндезин Хоойлузунуң) төлевилелдеринге хамаарыштыр бодунуң бодалын илереткен. Кайы-даа документиде солун, ажыктыг чүүлдер барын айыткаш, чамдык чөрүшкек чүүлдерге доктааган. Эң ылангыя Президент Б. Ельцинниң бодунуң киирген төлевилелин бо чылдың июнь эгезинде хүлээп алырынче ыйыдып турарын, ону каяа хүлээп алыр ужурлуг дээрзи Конституция ёзугаар болбайн турарынга чөпшээрешпезин чугаалаан. Чүге дизе ол чүгула документини чүгле улус депутаттарының съездизи азы ооң тургусканы бүрүн эргелиг орган чугаалажып, хүлээп алыр ужурлуг. А Тургузукчу хурал ындыг эрге чок.

Ооң аңгыда, чоокта болган референдум чурттуң Конституциязын хүлээп алырын дүргедедир, ол дээш ыйыдар эргени кымга-даа бербээнин К. Бичелдей база айыткан. Оралакчы премьер С. Шахрайның чаа Конституцияны дарый хүлээп албаан шаанда экономиктиг реформа боттанмас дээн бадыткалын Каадыр-оол Алексеевич база шүгүмчүлээн.

Президентиниң киирген төлевилелинде Россия Федерациязының составында республикаларның бот-догуннаашкынының дугайында шуут киирбээн. Маңаа хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы чүгле Федерацияда субъектилерге хөйле эргелерни бээр болза, ынчан Россия быжыг болур дээрзин чугаалаан.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының ийи төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Совединиң май 25-те болур сессиязынга чугаалажып көөр, санал-оналдарын депутаттар киирер.

К. А. Бичелдейниң бодалы-биле алырга, ийи төлевилелди каттыштырыптар болза, ооң ёзулуг Конституция болур. Чурттуң амыдыралынга эң улуг рольдуг чүгула документини хүлээп алырын далаштырары дыка хоралыг. Ынчангаш амгы маргылдааның үнүп кээп турар чылдагааны болза, Конституцияны хүлээп алырының талазы-биле чаңгыс аай механизм чок, херектиң ужуру, К. А. Бичелдейниң бодалы-биле алырга, ында боор турар.

— Бо чылдың июнь 5-те азы 10-га чедир чаа Конституцияны хүлээп алыр деп, Президент командазының кызыдып турарын бодаарга, бирле айтышкын алган-даа хевирлиг-дир — деп, ол чугаалаан. Ооң-биле кады парламент херек чок дээр хөөкүнер чүгле Россияда эвес, харын бистиң республикада безин барын Каадыр-оол Алексеевич ажыы-биле айыткан.

Дүүн Тыва Республиканың Конституция комиссиязының ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Аңаа удавас болур сессияга республиканың чаа Конституциязының төлевилелин чугаалажып көрген. Россия Федерациязының Конституция төлевилелдериниң ниити байдалдарын база деңнээшаан, комиссияның даргазы К. А. Бичелдей Тыва Республиканың чаа Конституциязын чоокку үеде хүлээп алыры эргежок чүгула апарганын чугаалаан. Комиссияның кежигүннери боттарының санал-оналдарын солушкан.

Седен ХЕРТЕК.

Күш-ажылчы кижилер

ТУДУГЖУ БРИГАДА

Шаанда Улуг-Хая баарынга кезээ ховалыглар чурттап чорааның эки билир мен. Ховалыг Чалбаа, Ховалыг Чалбаакай, Ховалыг Самбуу дээш-ле баар чүве болгай. Ховалыг Чалбааның оолдары Биче-оол, Кызыл-оол, Көк-оол сүтлар-биле мен үе болгаш ыргылчы кады хой кадарар, ойнаар турдувус. Ийи-Талга Жданов аттыг, Чоон-Дытка Димитров аттыг колхозтар тургустунарга, ада-иелеривистиң ажыл, амыдыралының аайы-биле аңгы-аңгы черлерге арт-сын ажыр чурттай бергеш, ол-ла олчаан көрүшпээн бис. Оон бээр ам 30 чыл оранчок ашкан-дыр. Хайыраканга чурттай бергеш, Көк-оолдуң бригадазы Эъжимде ийи кыштагны бажың-балгады-биле кады тудуп дооскан, а бир бажынны барып-барып эң ырак кыштагда шлак-биле кудуп туткан, ам Сукпакта огород бригадазында ийи аал чурттаар бажынны тудуп доозуп турар деп дыңнааш, оларның ажыл-ижи-биле таныжып, солун, сеткүүлге чырыдары-биле аңаа чеде бердим.

Шаанда кады ойнап өскен эжим Чалбаа Көк-оолду дораан танып кааптым. Ол бригаданың тудугжулары колдуунда-ла ховалыглар болду. Эрес-кежээ, туттунгур, ажылчын эрлерни Көк-оол, Эдик, Ума, Николай Чалбаалар дээр. «Ада өлүр — оглу артар, аът өлүр — баглаажы артар» дижири ышкаш, Улуг-Хая баарынга чурттап чораан Чалбаа Ховалыг ирейниң тудугжу дөрт оолдары — Сюктер, Каадыр, Ендан, Сундуй олар-биле кады макталдыг ажылдап чорууру ол.

Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтуң тудуг проравы Д. Т. Төмүр-оол Көк-оолдуң удурткан ол тудугжу бригаданың дугайын аажок мактап чугаалап органын бо-ла дыңнаар мен. Ынчангаш ол бригаданың кежигүннериниң айда алыр шалыңын сонуургадым.

— Бо ийи аал чурттаар бажынны бир ай чедирбейн дужаап тар бис. Дужаапкаш-ла 152 муң акшаны холга алыр бис. Чүгле шалыңның ажылдаар эвес, а тудуп турарывыс бажыннарывыстың шынарынче кол кичээнгейни угландырып турар бис — деп, дуржулгалыг бригадир чугаалады. Ооң кырынга хуусаа бетинде ажыглалга тудугну киргени дээш хуу база немээр болду.

— Тудугга ажылдаандан бээр үр-ле болдувус. Ынчалза-даа бистиң ажылывысты даргалар-даа, журналистерде шөөлүг-ла сонуургавас хире чүве-дир бо, олар бистиңиге ында-хаая-ла келгилээр-дир. Ажылывыстың дугайын солун, сеткүүлдерге чырыдар журналистер база келбес боор-дур. Чижек кылдыр чугаалаайн: ногаа өстүрер теплица кылып турар Ангакпанның бригадазынга бөгүн дөрт дарга келгеш барды, а бистиңиге чүгле силер келдиңер ийин. А ужуру болза, кол-ла ажылдарның бирээзи — чуртталга бажыңнарының тудуу-ла болгай — деп, Көк-оол Ховалыгович шын-на сеткили-биле хомудааның илеретти.

— Силерге бүзүрел, идегел ол хире улуг болган-дыр. Ону ынчаар билип алзыңарза эки боор — деп, эжимни часкарып чугааладым.

Таныжып чугаалашканым бо тудугжу бригаданың кежигүннери болгаш өске-даа тудугжулар эрткен чылын алды чаа кажааларны бажың-балгады-биле кады ажыглалга киирип дужааганнар. А бо чылын бистиң совхозка барык-ла 4000 ажыг чаш мал немешкен болганда, оларга база-ла немелде кажаалар, ооң ээлеринге оран-сава херек болгай. Ынчангаш оларга база ажыл немежири чугаажок. Салган соруун күүседиринге бүзүрелдиг тудугжуларның ажылынга чединиишкиннерни күзеп каары өөрүнчүг.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

* * *

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның төвүнде шак септээр мастерскаяда мастер Мария Илларионовна Казанцева улустуң үрелген шактарын септеп бээр буянныг херекке төлептиг үлүүн киирип турар. Он ажыг чылдарның дургузунда ол аныяк мастерлерниң дагдыныкчызы болуп, оларны өөредип, кижизидип келген. Оларга чоннаан келген чагыглар удаа-дараа кирип, үрелген шактарны өй-шаанда септеп кылып бээр дээш мастер бүрүзү сагыш човангыр ажылдап турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

* * *

УРАН-ШЕВЕР ӨГБЕВИС

Бидир-оол Айыжыевич Саттың балдызының бизи дегбээн тудуглар Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы суурда ховар-ла боор. Ол барык-ла 30 ажыг чылдарның дургузунда тудуг-биле халбактанчып келген. Ажыглалга киргеш, «назыны дөгүй берген» тудуглардан безин Суг-Аксы ортумак школаның, ооң интернадының, кижи эмнелгезиниң, божудулга бажыңының база суурнуң кедээзинде элээн каш чуртталга бажыңнары ооң туткан тудугларының кезик-чамдыызы-дыр.

Кажан «Сүт-Хөл» район дүшкеш, «Сүт-Хөл» совхоз болу бергенде безин «Сайзанак» уруглар садигин база-ла Бидир-оол Сат тудушкан. Хоочун, дуржулгалыг тудугжу мырыңай-ла 60 хар дыка ашкыже тудугга ажылдап келгеш, буянныг дыштанылгаже үнген. Чоокта чаа оон-биле ужураштым.

— Кончуг аныяк эр турар шаамда тудугжулап эгелеп турумда, Сүт-Аксы суур аът өртээр өргеп безин ховар турган чер-ле болгай. Ам суурувус таныттынмас кылдыр өзүп, сайзыраан-дыр. Чаа-чаа тудугларның немежип турарынга кижи сеткили өөрүвес аргажок-тур. Хүн бүрү хөгжүп орар суурга хадуңма, аныяк-өскен, ажы-төл аас-кежиктиг, омак-хөглүг чурттаарга, мен ышкаш кырган кижиге чоргаарал-дыр — деп, Бидир-оол ирей кысказы-биле чугаалап олурду.

Шынап-ла харын, назы-хары дөгээн, 80 хар чеде берген уран-шевер өгбе ирейден үлегер алганнарның кайызын ол дээр. Ол аныяанда чүгле тудугжу эвес, харын-даа тудугжу бригаданы удуртуп чораан кижи болчук. Сүт-Хөл район катап тургустунгаш, он чыл болган оюн байырлап турар үеде хоочун тудугжу Бидир-оол Айыжыевич Сат ирейиске байыр чедирбес аргавыс чок. Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ооң киирип келген үлүг-хуузу улуг дээрзин сүт-хөлчүлер утпайн чоруур бис.

Бораш ОНДАР.

ХҮННҮҢ МЕДЭЭЛЕРИ

СҮТ СААЛДАЗЫ

Районнарда сүт-бараан фермаларындан күрүнениң бүдүрүлгелеринче хонукта ортумаа-биле 35664 килограмм сүт кирип турар. А эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, оон эвээш. Бо ылгал саар инектерниң санының эвээш-көвейи-биле тайылбырлаттынар. Бир инектен-не саап ап турарывыс сүдүвүс хемчээлдери районнар аайы-биле база-ла аңгы-аңгы. Чижээ, бии-хемчилер бир инектен-не 4,3 литр сүт саап ап турар. Бо көргүзүг өске арткан районнардан хөй. Кызыл районнуң саанчылары оон бичии-ле эвээш — 3,6 килограмм сүт саап турар. А чөөн-хемчикчилерниң олардан бичии-ле чавыс — 3,3 килограмм. Бо районда бир инектен-не саап алыр сүттүң хемчээли эрткен чылдың бо үези-биле дөмей. Өвүр районда саалданың деңнели пат: олар бир инектен-не 200 грамм сүт саап ап турар. Районнар деңнели-биле алган сан-чурагайлар ындыг-дыр. Ынчалза-даа маңаа немей чугаалаар чүве — саар инектер санының деңэвези. Ону ынчаар билзе эки. А сүт-бараан фермаларының аайы-биле алыр болза, оларда саалда оон ыракта бедик дээрзи билдингир. Чижээ, Бии-Хемде «Кызыл тараачын» коллективтиг ажыл-агыйның, Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының, Кызыл районда Көк-Тей сүт-бараан фермазының чамдык саанчылары инек бүрүзүнден-не 6-8 литр сүттү саап ап турарлар.

Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунуң мал ажылы килдизиниң сан-чурагайларын көөрге мындыг: май 10-га чедир ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларында ниитизи-биле 11285 инек бызаалапкан. Ам бо хүннерде ортадан камгалап алдынган бызаа саны — 10229. Таңдының ажыл-агыйларында 1924, Бии-Хемниинде — 1354, Каа-Хемниинде — 1128, Барыын-Хемчиктиинде — 1017 бызаа доругуп турар. Ынчаарга Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл, Тес-Хем, Эрзин районнарга бызааның өлүп хораар чорук кончуг эвээш болган.

Ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларында саар инектер саны хүннүң немежип турар. Ындыг болганда ижер сүттүң хемчээли улам-на көвүдей бээр-дир.

(Бистиң корр.).

УЛУГ-ХЕМНИ ЭРГИЙ

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында чайгы гастрольдар эгелээн. Россияның Күрүне шаңналының лауреады, татар драматург Туфан Миннулинниң «Өпей ыры» деп шиизин ойнап чоруур херээжен артистер бөлүү төп район — Улуг-Хемде. Бөлүктү театрның кол администратору А. Сумба удуртуп чоруур. Ие-чаштың чүгула айтырыгларын көдүрүп турар бо шииде РФ-тиң алдарлыг артизи Е. Кенденбиль, бистиң республиканың алдарлыг артистери Р. Серен-оол, Н. Наксыл, комсомол шаңналының лауреады Г. Мунзук болгаш өскелер-даа Улуг-Хемни эргий ойнап чоруп турарлар.

УДАВАС АЪТТАНЫР

Түрк дылдыг төрел чоннарның улустуң аас чогаалының бирги Бүгү-делегей фестивалы Турцияга болуп эртер. Аңаа киржири-биле тыва улустуң аас чогаалы — хөөмей-сыгытка үндезилеттинип тургустунган «Тыва» ансамбль база «Саянның» танцы бөлүү орук-суурже дөгеринип, көргүзер оюнунуң программазын өлче утландырып эгелээн.

Болат-Демир КУДАЙ.

Конституция төлевилелинге хамаарыштыр

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Россия Федерациязының субъектилер Советтериниң чөвүлел хуралының киржикчилери Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелинге хамаарыштыр медеглел кылган. РФ-тиң чаа Конституциязын хүлээп алырынга белеткелди долгандыр политиктиг байдалдың чидигленгени-биле холбаштыр сеткил дүвүрээшкинин медеглелде илергейлээн.

Конституция ышкаш, ындыг үндезин документилер бүгү чонунуң, күрүнениң болгаш Федерация тургузукчуларының эрге-ажыынга дүүштүр хүлээп алдынган турар ужурлуг деп, медеглелде онзалап демдеглээн. Чаа Үндезин Хоойлу болза кереэ чорудулгазының бүгү киржикчилериниң эрге-хүлээлгезин боттуу-биле бедидерин илергейлээр, күрүне эрге-чагыргазының янзы-бүрү деңнелдериниң эрге-хүлээлгелерин ботускайлаң боттандырарының механизмнерин быжыглаар ужурлуг деп документиде айыткан.

Күштүг күүсекчи эрге-чагырга ооргтан эвээш эвес күштүг төлээлекчилерлиг болгаш суд эрге-чагыргалары-биле чергелештир чаа Конституцияга быжыглаттынып турар ужурлуг деп, медеглелге ат салганнар онзалап демдеглээн.

Россияда Конституция реформазы болза амгы күштүг хоойлужудулганың эрге-хоойлу үндезиннеринге чигези-биле дүүштүр боттанган турар ужурлуг деп, документиге ат салганнар санап турар.

Арат ажыл-агыйлыг өг-бүле

АЖЫК ОРУКТУ БЕРГЕН

Оон бээр ам элээн үр апарды. Бистер ынчан ол аалга шала кежээликтей чеде берген бис. Ол кыштаг Эрзин суурдан ырак эвес, таакпы тыртым хире чер-дир ийин. Ол черни Бөмбей дээр болдулар. Ында бир улуг чуртталга бажыңындан аңгыда, улуг-биче инек, хой кажаалары каш-даа бар. «Черле эрги турлаг турган чер» диштилер. Баштай аңаа районнуң мал хүлээп алыр чери турган. Ажыл-агыйлардан келген малдарны борта хүлээп алгаш, ооң соонда күрүнеге дужаап, сайгарыптар: бода-даа, шээр-даа мал хамаанчокка аан.

Бо кыштагга баштай-ла таныжып алган кижим Сояннар оглу Шолбан болган. Алызындан чугаакыры кончуг хире, эрессимээри аажок, мөге-шыырак көстүр эр болду. Ооң-биле бистер даштыгаа, кажаа чанынга элээн хөөрешкен бис. Шолбан шеригден халажып келгеш, беш чыл чеде берген. Ам өг-бүлелиг. Уруглуг. Кадайы эмчи сестразы. Боду суурдан кээп ада-иезинге дузалажып турар. Чогум-на ажыл-ишчи өг-бүлеге төрүттүнген, кара ажыл кылырынга дадыккан, мал малдап өөрени берген деп чүве ооң чугаазындан-на илдең. Ынчалза-даа бистиң чугаавыс баштай-ла ажыл-херек дугайында болбаан, а ооң шериг хүлээлгезиниң канчаар эрткенинге хамаарыштыр эгелээн. Шолбан стратегтиг утланыышкынныг ракета шериниң кезээнге шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. «Кырганнар» бис дижир солдаттарның бөлүглежип алгаш, кандыг-даа чылдагаан чок черге чөңгээ эрээр, ооң кедерезе, чудурук чаяр, өске сөөк солдат оолдарны ылгаар, бастыр, эттээр дерзии чоруктарын бо аныяк кижи көрүп чораан. Чамдык таварылгаларда чыда өлүр чылан эвес дээш тутчуп-даа тургулаан. «Ынчан өйүн билир турган мен. Эмин эрттириптерге хоржок ыйнаан» — деп, бодунуң күжүнге бүзүрелдиин ол илеретти. Кандыг-даа кара ажылды кылып өскен болгаш ол улуг-ла базындырбаан, күш болгаш арга турда, кижиге кижи-ле болган кайын күш чедер ийик аан. Черле ажылчы кижини кым-даа эскерип каар. Удавзанда ону бир расчеттуң командири бодунуң точказынче аппарган. Аңаа ол бир эжи-биле бир бичии бажыңчыгаш кылып каан. Ол ажылы дээш улуг лейтенант оолдарны бодундан ыратпаан: хүндүс дежурныйлап хүнзээр, а дүне аңаа хонар апарганнар. Ол офицер черле эки болган: оолдарга аъш-чемни боду эккеп берип турган. Шолбан дайынчы даалгазын шак ынчаар күүседип кааш, төрээн суурунга катап чедип келген.

Ам ол кыштагның улуг ээлери-биле таныштырып көрейн. Өгүнүң эр ээзи ынчан чок чораан. Эмчиде чыдар диштилер. Ону — Баадыр Өпенович дээр. А ооң кадайын Серен Долзаңовна деп адаар. Фамилиязы — Сояннар. Бо өг-бүле Мөреңге мал малдап чораан. Аңаа барык-ла он беш чыл кадарчылаан. Серен Долзаңовна чамдык чылдарда сакманчылап-даа тургулаан. А бо кыштагга келгеш, баштайгы удаада таңныылдап база ажылдаан. Оон чоорту-ла олар маңаа хуу малын малдап артып калганнар. Назы-хары дөгүй берген кырган кижилерге оон ажыктыг чүү турар боор. Шынап-ла, харын, мал сүрерге, байыыр дээр-ле болгай. Серен Долзаңовна биле Баадыр Өпенович ниитиниң малын кадарып чораан чылдарында безин хой, өшкүлүг, саап ижер инектерлиг чораан улус чүве-дир. Тыва улустуң хөй кезии черле ындыг: азыраан малдыг орарга, аъш-чемни үспес, а оон кедерезе, идик-хевин-даа болза даарап кедиптер ышкажыгай. Хууда мал бажын өстүрбес, ону кызыгаарлаар дугайында республика, район чергелиг чамдык партийжи удуртукчулар малчын кижилерни кызып-кыйып, моондак кадып чорда безин олар бода-даа, шээр-даа малдарны боттарынга тудуп, оларның ажыын көрүп чорааннар. Шаг-шаа-биле турбас деп чүве бар. Ам үе өскерилген. Удуртукчулар чаартынып турар. Кижилер чүнү күзей-дир, ону кылып бүдүрер, хостуг ажылдаар, чурттаар арга тургустуна берген. Шак бо байдал Сояннарның өг-бүлезинге ажык орукту берген. Бо өг-бүле бо хүннерде арат ажыл-агыйын чорудуп, азыраан малын өстүрүп олурарлар. Инектер, хойлар, өшкүлер, аъттар — оларның кол хөреңгизи ол.

Бо эрткен кыш ылаңгыя эрзинчилерге улуг шылгалданы таварыштырган. Март айда район девискээринге улуг хар чагган. Ынчалза-даа кара ажылга анай кара чажындан чаңчыгып калган кижилерге ол доктар болбаан. Ынчан анза чорувуста, оларның малмаганы деңгел-күштүг чораан. Казыра дег иттерни караам-биле көрдүм. Кол-ла чүве — Баадыр Өпеновичиниң негелделиг чорууңда, ажыл-херекчи бүдүжүнде дээрзин ооң кадайы чугаалап олурду. Ол мынча дээр болган: «Бистиң кырганывыс аныяандан тура ажылга кончуг кызымак кижи. Кандыг-даа чүве кылыр дээнде баш удур бодап алган болур. Өдекте малга хүпде ол хире сиген херек деп чүвени билир. Малга сиген каап билбес-тир силер дээш бисти бола чектей бээр. Ону кижи баспас, мал чиир чем-дир дээр, кудус эвес, ону сүзүп турган херээ чүл деп баар». Баадыр Өпенович ындыг кончуг негелделиг кижи чүве-дир. Ынчангаш мал бажының көвүдеп, улам өзүп турарының чылдагааны, кыштың кандыг-даа берге үезинде оларның хүр-менди, деңгел-күштүг ажа бээри ында-даа ыйнаан. Ийет, ында болур деп шуут-ла дорт чугаалаар херек.

Бөмбейде бо эрги кыштагга оларның артып калганында база чылдагаан бар. Кыштаг чоогунда кара суглар, муңгаш чыраалар бар. Ынчангаш бода-даа, шээр-даа мал сугга дүже бээр черлер чүве-дир. Ындыг чылдагаан-биле малды хүннүң-не туда кадарбас, хайгааравас болза талаар, мал соондан үргүлчү көрүп чорбас, шала чалгаа кижилер маңаа ызырынмас, өскээр дезип көже бээр. А Серен Долзаңовна биле Баадыр Өпенович ындыг эвестер: малын өдектен үндүр сүрүпкеш, маажым олурар сагыш оларда чок. Коданга хой, өшкү оолдап, инектер бызаалап эгелээрге, чай-хос бодап, шелээн үе бодаар харык кайда дээр силер, дүне-даа болза, ыяап-ла туруп көөр кижи мен — деп, Серен Долзаңовна чугаалап олурганын амдаа утпаан мен. А Баадыр Өпенович чай-хос кадында аңаа-ла хол куруг орар хөңнү чок: сыдым кылыр, эзер чазаар, шанак септээр, чулар баглаар, аът дагазы согар — чүнү-даа кылыр кижи дээрзин ооң чээни эр хөөреп орду. Кончуг аныяанда, он сес харлыында, аңаа-ла актыг черге буруудаттыргаш, даайының репрессияга таваржып турганын ол база сагынды. Ынчан ол бир дуңмазы, ийи акызы-биле кады буруудаттырган турган. Хөй чылдарда шииттиргеш, ооң иштинде үш чылды кара-бажыңның чаңгыс кижи олурар камеразынга эрттирген. Шынап-ла, ам бодап олурарга, Баадыр Өпенович быжыг туруштуг, чанышсыныш чок чоруу-биле ол каржы-дошкун, берге чылдарны ажып эртип келгени билдингир ышкажыл. Шак ол кара хүннер ооң амгы сагыш-сеткилинден кайын үнер деп, уттундурбайн хевээр артып каар-дыр ийин.

Арат ажыл-агыйлыг өг-бүлеге оларның кудаларының дузазы, деми база улуг кылдыр билген мен. Ынчалза-даа оларның-биле ужуражып шыдавайн барган бис. Бажыңга уруу турган. Ол ачазын дилеп чорааш, тыппайн келген. Ынчангаш оларның-биле чугаалажып, таныштаан болганымда, ат-сывын амдызында киирбейн бардым. Тыва кижилер: «хүн ийис» дээр чүве болгай. Ынчан көөр ыйнаан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Солунга үнген чүүлге хамаарыштыр

ТҮҢНЕЛДЕРЛИГ БОЛУР ДИЗЕ

«Тывага чигир заводу херек бе?» деп айтырыгга хамаарыштыр бодалдарын, саналдарын кижилер илередип турар апарганын солуннуң номчукчулары эскерип-ле турлар боор. Ол айтырыг сеткилимге таарышкан боорга, аңаа хамаарыштыр амы-хууда бодалымны ажыл-агыйжы чугаа байдалдыг кылдыр илередир сорулганы салдым.

Чигир кылыр биче күчүлүг заводту Тывага тудары оон чурттакчыларынга өөрүнчүг болбастын аргазы чок деп бодаар мен. Амыдыралдан алгаш көөрге, чигирни чигирзиг свекладан кылыр болганда, ону өстүрүп болурунун барымдаазы бистиң Тывада бар. 60-70 чылдарда малга чиртир дээш чигирн 7-8 хуу болур свекланы малга чем кылдыр тарып турдувус. Дүжүдү багай эвес боор турган. Ынчангаш үстүнде ийи чижектен алгаш көөрге, чигир свекламын бистиң республикага тарып ап, оон чигирни арыглап кылып алырының үндезини бар-дыр. Ону ындыг-ла-дыр дээш бүү-хаа кыла бээр эвес, чеже гектар тарып алза чеже тонналы алырыл, үнер чигир кайы хире болурул дээн чижектиг айтырыглар база тургустунуп келир. Артып калган (продукциязын) артынчызын кайнаар ажыглаарыл деп айтырыг база бар. Оон аңгыда, биче заводту каяа тударыл; чиг эт каяа хөй болурул? 1993 чылда ону санап көргеш, келир чылын ону тудуп эгелээр кылдыр төлевилелин чагыдып белеткээри күзенчиг.

1964 чылда Кубаньга шериигге турган, дужут ажаап алырынга дузалажып турувуста, ында Ленинград районунда безин чигир заводу бар чораан. Организациялар, хууда-даа кижилер свёклазын аңаа дужаагаш, чигирни оон ап турарын херек кырында көрген мен. Манагзынып орган херээ чок, боттарывыска таарыжыр биче чигир заводун, шай, таакпы кылыр черлерни кылып алырын амыдырал ажыы-биле албадап келген. Бир талазында, оон эвээш-даа бол, ажылчын күшке ажылдаар черлер тыптыр, ийиде, продукцияның өртээ база барыктыг, чиик болур, шынары эки болур ужурлуг. Шаанда кырганнарның чугаалары-биле алырга, шай биле таакпыны кыдат бай садыгжылар тарып ап турганнар. Ынчангаш эрткен үени өөренип көөрү база чугула-дыр.

Колхозтар тургустунуп турар үеде Тывага биче бүдүрүлгелер тургустунуп турган болгай. Чагырып-дужаар өйде үстүнде олурар даргаларның сөс-домаа-биле хамык ажыл-агыйларны бөлүктээр, каттыштырар, улгаттырар, төпчүдер база тускайлаар дижип, область, крайларга, республикаларга улуг-улуг бүдүрүлгелерни тудуп турганы-биле эң-не ажыктыг, кедээниң бүдүргели продукцияны үезинде чидириг чок болбаазырадып аптар, сайгарыптар биче бүдүрүлгелерни херекке албайн, олче кичээнгей салбайн келгенивис-биле ол сайзырал албаан. Ындыг байдал кедээ ажыл-агыйга бөгүн улуг когаралды чедирип турары бо эвес деп бе, а улуг дижир бүдүрүлгелеривистиң артынчылары ам херекчок оваа болуп, харын бойдуска хора чедирер черлер болу бергени ол-дур. Боттарывыска таарышпас улуг эът комбинады, сүт заводу кылып алгаш, ооң долу күчүзүн чыл иштинде ажылдадып шыдавас-тыр бис. Малдың уксаажыдылга төвү азы каттыжышкын база-ла шак ындыг байдалче кирген. Ол талазы-биле ажылды чүгле солундан номчуур, хуралдардан дыңнаар чыгы апарган. Мен бодаарымга, мал, чер ажылы колдаан Тыва Республикага оон алыр продукцияларны үе-шаанда сайзырадыр биче бүдүрүлгелерни хүннүң чугула айтырыы кылдыр көрүп, чогуур районнар төптеринге оларны тургузары, мен бодаарымга, чазыг чок хире.

«Бай-Тал» совхоз Сталин аттыг колхоз турда, аңаа тараа тыртар суг дээрбези, чеден беш аът күштүг электростанция, тууйбу бүдүрер цех, эвээш санныг куш фермазы, инек фермазы ажылдап турган. Район төвүнге колбаса цеги база турган. Эртем-техниктиг депшилгениң ынчан чедир сайзыраваанындан шупту ажылдарны хол-биле кылып турганы шын. Колхозтарны дужүрүп, совхозтар кылдыр хуулдурган соонда, ынчан турган ол чүүлдер чайгаар чиде берген. Ам саарылгалыг садыглаашкын үезинде ону катап тургузары негеттинип келген. Ол сорулга-биле ийи дээрбени ийи ажыл-агыйда ажыглалга киирген бис. Ажылчыннар, хууда-даа кижилер тараазын аңаа (чиг, бышкан-даа болза) далгаңнадып ап турар.

Чижилгелиг садыг-саарылгада биче бүдүрүлгелер Тывага кол черни ээлээр. Ону шын организастап, ажыктыг болурун чедип алыры—удуртуп баштап турар кижилерден, ону кымнар дорт ажылдадып турарындан кол хамааржыр. Чалгаа-шүшпен, бот-тогдунар кижилер чүгле сандараар. Тывынгыр, эрес-кашпагай, сонуургалдыг кижилер ындыг черлерге ажылдаар болза эки.

Ам биче бүдүрүлге деп чүл дээрзин билип турарым-биле номчукчуларга тайылбырлап көрейн. Ол дээрге эвээш кижилиг, бот-боттарынга бүзүрелдиг, чаңгыс аай сорулгалыг ажылдап, өске кижилерге болгаш боттарынга ажыктыг болуру-дур. Ооң продукциязы кандыг-даа боор болур. Ону районнарга, суурларга хире-шаа-биле хөй адырлыг угланыышкын-биле организастап алыр болза, хөй чүүлдү ойнап ап болур. Ажылчыннарга ажылдаар черлер тыптыр-дыр, чоңга ачы-дуза чедирер, районнарның бюджедин быжыглаар, өнчү күрүнениинден аңгыда, бөлүк кижилерге хуу өнчү болуп, аңаа олар чаңгыс демниг, харысалгалыг болур, кылдынган ажыл акша-биле чайгаар-ла хыналдага алдынган турар. Оон аңгыда, кижилерниң мээзинге эки шыпарлыг кылдыр хөйнү бүдүргеш, садарывыска ажык-кончаалыг болур бис деп чүве дораан дээр, боттары продукцияны керээ ёзугаар садып-саарарга ажыктыг болуру чугаажок. Шак мынчаар ажылдап турар улуска ажыл шагы үзер, арагалаар, чалгаа кижилер аартык болур. Олар төрел-бөлүк, таныш-көрүш, эш-өөр аайы-биле катчып болур.

Тывага билир-ле болгай бис, мал, чер ажылдыг эштежилгелер тургустунуп, колхозтарның баштайгы үндезинни боор турганын аан. Биче бүдүрүлгелерниң, каттыжышкыннарның ассоциацияларын чер-девискээр аайы-биле тургузары чугула. Оон удуртур органы Совет биле дирекция чери. Кол-ла сорулгазы — биче бүдүрүлгелер аразынга чөптүг харылзааларны тургузуп, бүдүртүнген продукцияны үезинде садып-саарар, керээлерни өске организациялар-биле чарар. Чаа технологияларны биче бүдүрүлгелерге нептередир болгаш чоннуң социал камгалалын чогуур деңнелге тургузар. Өг-бүле кижи бүрүзү бодун боду хандыртынарының, артыкшылдыын өскелерге садып турар кылдыр, байдалды ындыг янзылыг кылдыр чедип алыр. Ол талазы-биле ажылды районда эгелээн бис. Бистиң мурнувуста кол сорулга — совхозтарның иштинге биче бүдүрүлгелерни шын организастап, бот-башкартынылганы кижи бүрүзүнге билиндирери болур. Ажыл-херээн боттарының ажылдап алган продукциязын саткан акшазы-биле чорудар. Продукция саттынмаанда чээли-биле чурттаар, ону тускай санап каан лимит ёзугаар совхозтуң санажылга төвүнден алыр. Алган лимит-чээлизин, продукциязын дужаагаш, төлеп бээр (ажыл-агыйның санажылга төвүнге).

Кандыг-даа ажыл-агый болза иштики экономиктиг тургузуун өскертпес болза, оон эки чүве үнмес. Адын өскертирге ажыы чүл? Ынчан кижи бүрүзүнүң чес-холазы көстүп, аартыктаттырар аңаар азы биче бүдүрүлгеден үнерин ажыы-биле албадай бээр. Кызып ажылдап чоруур кижиниң ажылдап алыры база хөй болур болгай. Малчын бригадаларны чүге биче бүдүрүлге дээн бис. Чүге дээрге ында ажылдап турар кижилер эътти, дүктү, сүттү бүдүрүп турарлар. Өске-даа адырлар шак ындыг: тудуг, автопарк, хову-трактор дээш баар, олар тус-туста тодаргай кылыр ажылдыг, ажылы түңнелдиг болур. Оон аңгыда, сиген шөлүн, тараа тарып алыр тарылга черни биче бүдүрүлгелерге берип турар бис.

Октябрь ТАРГЫН.
Бай-Тайга район чагыргазының кедээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги.

КАТАП ТУРГУСТУНГАНЫНЫҢ СООНДА

Сүт-Хөл районну 1961 чылда дужүрген турган. Ол үеде Хөр-Тайга 8 чыл школазын доосхаш, Суг-Аксы 11 чыл школазынга өөренип келген бис. Кончуг чараш хөгжүп орган район төвү саадарап эгелээн, партия райкомунуң, районнуң күүсекчи комитединиң ажылдап турган бажыңнары үрелип, ээнзиреэн, тараа белеткелдериниң конторазы ажылын соксаткан. Суг-Аксынга өөренип турган орус класстарны хаггаан. Ында-мында ээн калган бажыңнарны көжүрген. Сүт-Хөлдүң үндезин чурттакчыларынга санадып турган, орус дылга чугаалаар хамаатылар ыы-сыы-биле көжүп чорупп турганнар.

Эргиде район төвүнүң арткан-калганы баазазынга «Сүт-Хөл» совхозту тургускан. Ыңчанмайн канчаар, район төвүнге совхоз тургузарга, материал-техниктиг баазазы күштүг болган. А эрги колхозтарны совхозтуң салбырлары кылдыр эде тургускан. Колхозтарны дужүргеш, салбырлар кылган. Сүт-хөлчүлерге «аарышкылыг-ла» болган. Ажыл чок улустар хөйү-биле арткан. Ооң уламындан ажыл, амыдыралының аайы-биле өске-лээ районнарже төрээн суурларын «хоозурадыр» каапкаш, көжүп чоруткулаан. Суурлар социал-экономика талазы-биле кагдынган, саңдаргай черлер болган.

Шак мындыг байдал сүт-хөлчүлерниң амыдыралынга 22 чыл иштинде уламчылап келген. 1983 чылдың апрель 25-тиң хүнү сүт-хөлчүлерге өөрүшкүлүг болгаш уттундурбас маңнайлыг хүн болган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Чарлыы-биле Сүт-Хөл районну катап турускан. Район тургустунуп турганда байдалды көрген улус шуут кайгаар турган. Шагда хосталган бажыңнар ажыглалга кирбээн, ында-мында үрелген бажыңнар, ушкан-турган хериимнер, ыштаттынмаан боктар, дескилеттинмээн оруктар, чугайлаттынмаан бажыңнарны көргеш, карак чалданыр турган. Сүт-Хөл район тургустунгаш, ам 10 чыл иштинде хөгжүп сайзырап орар. Кагдынган суурлар, совхозтар колхоз төвү болу берген. Оларга Ак-Даш, Бора-Тайга, Кара-Чыраа, Кызыл-Тайга, Ишкин суурларны хамаарыштырып болур. Бора-Тайга, Ишкин суурларда делгем, чырык культура одагларын тудкан. Ясли-садтарның материалдыг баазалары экижип орар. Чурттакчылыг суурларның овур-хевири экижип, чурттакчы чоң ёзулуг суурларның ээлери апарган.

Ооң-биле чергелештир район төвү Суг-Аксы суур бодунуң овур-хевирин 10 чылдың иштинде бир янзы хевир киирген. Район төвүнде чазаглыг оруктар көстүп келген. Харылзаа белдириниң, күрүне банкызының, район эмнелгезиниң, божудулга бажыңының ийи-ийи каът бажыңнары туттунган. Хереглекчилер ниитилелиниң материалдыг баазазы азы чаа хевириниң столоваязы, кондитер кылыглаларының цеги, хлеб быжырар пекарня, колбаса, ыштаар эъттиң цехтери кылдынган. Улус өөредилгезиниң, сан-хөө ажылдакчыларының албан бажыңнары, район библиотеказының, уруглар библиотеказының төптери туттунгулаан. Амыдырал хандырылганың, коммунал ажыл-агыйның бажыңнары долу күчүзү-биле ажылдап эгелээн. Уругларның спорт болгаш музыка школазының бажыңнары кылдынгылаан, янзы-бүрү бөлгүмнерни, секцияларны ында эрттирип турар.

Район төвүнде 50 орунунг «Диинчигеш» деп уруглар сады ажылдап турар. Суг ажыл-агыйы, септелге-техниктиг бүдүрүлге эргелели районуң баазазында тургустунган. Аңнаар-тывыш ажыл-агыйының тускай салбыры тургустунуп, материалдыг баазазын быжыглап турар.

Эрге-хоойлу ажылдакчыларының азы милицияның, судтуң, прокуратураның албан-ажыл чорудар бажыңнары немешкен, тускай эртемниг кадрлар-биле четчелеттинген.

Белеткелдер конторазының, одалга конторазының материалдыг баазазы кылдынган. Чоңга ачы-дузаны район төвүнде чорудуп турар. Одалга конторазын тургусканы чоңга эң-не ажыктыг болган.

Чурттаалга бажыңнары хөйү-биле тургустунуп турар. Суур бажында чаа-чаа кварталдар, суг черинде чурттаалга бажыңнары, Хову кудумчузунда. Эрик кудумчузунда чурттаалга бажыңнары немешкилээн. 200 ажыг өрегелер 10 чыл иштинде чаа бажыңнарже көжүп кирген. Районнуң хуузунда туткан тудуглары канчаар-даа аажок көвей болуп турар.

Чурттаалга бажыңнарын кылырынга район-биле кады тургустунган тудуг-септелге салбыры, көжүп чоруур тудуг колоннаазы улуг-улуг үлүг-хуузун киирип келген болгаш киирип-даа турар.

Район каш чылдарның дургузунда машина-техникага кывар-чаар материалдар кудар заправка станциязы чок турган. Ооң бергезин өөренип көргеш, күрүне болгаш хуу машина-техникага бензин кудар станцияны туткан, оон ажылы чүгээр байдалда тургустунган, чоңга ачы-дузаны чедирип турар.

Район 10 чылдың сөөлгү 5 чылында берге байдалда келген, тудуг материалдары чедишпес, ажылчын күш чок, оон уржуундан Суг-Аксы суурда 780 олуттуг школа тудуу, ажаалга банкызының болгаш районнуң шериг-комиссариадының тудуглары ажыглалга кирбейн турар. Акша-төгерик-биле холбашкан айтырыгның ужун Сүт-Хөл — Чадаана аразының асфальтылыг оруунуң тудуу чедир шиитпирлеттинмейн турар.

Район аныяк, шиитпирлээр айтырыглары көвей дээрзин чоң билип турар.

Чалчык ОНДАР.
Сүт-Хөл район чагыргазының даргазының социал-политиктиг айтырыглар талазы-биле оралакчызы.

ООЛДАРЫВЫС АДА-ЧУРТ КАМГАЛАЛЫНДА

Тыва Республикадан келген оолдар бистиң кезээвиске сөөлгү үеде база немешкен. Шериг кезээнде чаа немежилгеде таарымчалыг, харын чаагай чүүлдер база бар. Оларның өскен болгаш төрүттүнген черин, тус чериниң чонунуң чаңчылдарын, дыл-домаан оларга тайылбырлаары албан эвес, олар тыва дылын билири улуг ужур-дузалыг.

Тывадан кызыгаар шериинге, ооң камгалалынга келген оолдарның эң хөй нуруузу бодунуң дайынчы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, дайынчы сорулгаларны эрестиг шиитпирлеп турар. Кызыгаар албанының бедик мергежилин тыва кызыгааржылар дыка дүрген шиңгээдип ап турарынга өөрүүр-дүр мен. Чаңгыс чер чурттуг оолдарывыс — аңаа дайынчылар Геннадий Олчанмайның, Николай Сарагашевтиң, Иван Пермяковтуң адынга өөрүп четтиришкиниң чылыг, чаагай сөстерин, офицер кижи болганымда, хамыктың мурнунда илергейлээр бодаан мен. Олар аңгы-аңгы салбырларда албан эрттирип турар. Ынчалзажок оларның хүлээлгелери, сорулгалары бир дөмей—Ада-чурттуң, ооң ыдыктыг кызыгаарын карак огу дег камгалаары, чоннуң тайбың күш-ажылын хандырары, дайынчы белеткелиниң доктаамал бедидери, Төрээн чурттуң бүзүрөп берген дайынчы боо-чепсээн хандыр шиңгээдип алыры.

Биче сержант Валентин Намдаңның шериг албанын ак сеткилдиг болгаш бедик мергежилдиг эрттирип турарын онзалап демдеглээри чугула. Кызыгаар болгаш кызыгаар албанының дугайында Валентин мооң мурнунда өске эш-өөрү ышкаш, чүгле кинофильмнерден, номнардан каксы аарак билип ап чораан. Ынчалзажок кызыгаарга албан эрттирер күзел ооң медерелинге быжыы-биле сиңниккен турган. Кызыгааржының ногаан бөргү болгаш өске-даа хеп аймаа кажан ол шериг назыны четпээнде-ле аңаа эргим, үнелиг болу берген. Ынчангаш кызыгаарга албан шериг албанын эрттирер дугайында ооң күзелин хандырган.

Чурттуң мурнуу талакы кызыгаарындан шоолуг ырак эвес Чадаана хоорайга ол ойнап өскен. Чадааныны тавары эрткен кызыгааржыларны Валентин хөй удаа көрген, харын оларның-биле ужуражып, хөөрежип-даа турган. Сески класска өөренип турган-ла кызыгаарга шериг албанын эрттирерин быжыы-биле шиитпирлеп алган. Кызыгаарга шериг албаны эрттирери эң-не бедик харысалгалыг болгаш берге, нарын дээрзин база эки билип турган.

1991 чылдың ноябрьда шериг албанынга ону келдирткен. Оожум океанның кызыгаар шериглериниң округунга чедир сес хонук чоруп келгеннер. Валентин аңаа алды ай дургузунда сержантылар школазынга өөренген. Дайынчы өөредилге, быжыг сагылга-чурум ооң сагыш-сеткилинге дыка таарыжыр болган. Өөредилге доозулган сөөлүнде ону кызыгаар шериглериниң бир заставазынче албан эрттирери-биле чорудупкан. Аңаа келирге, ол чоок-кавыда улуг өрт болган. Валентин Намдаң болгаш ооң дайынчы эш-өөрү өрт өжүреринге эрес-маадырлыы-биле киришкеш, баштайгы макталды алган.

Сержантылар школазын чедиишкинниг өөренип дооскан дайынчыны төрээн Тывазынга албан эрттирери-биле чорудупкан. Мандат комиссиязы ону Тываже чорударда, ооң эки өөредилгезин, бедик сагылга-чурумнуун, мөге-шыыраан, узунун барымдаалап көрген. Ынчангаш Валентин эң бедик даглыг кызыгаар черинге шериг албанын эрттирип турар. Биче сержант Намдаң бодунуң чаңгыс чер-чурттуу улуг лейтенант Омак Ханды-биле аңаа ужуражы берген. Валентин салбыр командири албан-хүлээлгени эки күүседиринге чаңгыс чер чурттуг офицерниң дузалаанын кажан-даа утпас. Бир ай хире шериг албанын эрттирип турганда, кызыгаар үрекчизин тударынга эң идепкейлиг киржип, харын дайынчыларны удуртуп турган. Ынчаарда биче сержант Валентин Намдаң «Аъттыг таңныыл» деп кызыгааржылар бөлүүн баштап алгаш, хайгыыл албанын эрттирип турган. Күрүне кызыгаарын бир кижи үреп кел чоруурун серемчилелдиг Валентин эскерип каан. Кызыгаар үрекчизин тударынга аңаа дайынчы Алексей Дзюба база идепкейлиг киришкен.

Улуг Тиилелгениң байырлалы-биле таварыштыр эрес-дидим кызыгааржыларга изиг байырны чедирип, чедиишкиннерни күзедим.

Николай ГОНЧАРЕВ.
Майор.

ДООЗУННУГ БУГАЗЫ

1948 чылдың август айда Тес-Хемниң Кызыл-Чыраа сумузунуң араттары Тестен буга суун бадыргаш, амгы Ак-Эрик суурнуң мурнуу талазынга тараа тарыыр дижип, бир демниг, билээн сывыртынгаш, ажылдап эгелээннер.

Шаандагы бистиң ада-өгбелеривистиң канчаар ажылдап, чурттап чорааның улуг апарган кижилер бо-ла чугаалажы берген олурарлар. Ол буганың төөгүзүн чугаалаарга мындыг: буганың үстүкү бажы Тестиң Деллен эгелээн. Аңаа Эрзинниң колхозтары—«Ленинчи орук» (Мөрен), «Коммунизмче орук» (Нарын), «Чаа орук», Бай-Даг, Кызыл-Сылдыс» (Сарыг-Булуң), а Тес-Хемден: «Молотов» (О-Шынаа), Жданов (Ү.-Шынаа), Калинин (Чыргаланды), Сталин (амгы «Кызыгаар» совхоз). «Ол колхозтарның кежигүннери бир демниг, эртенден кежээге чедир холу-биле, хүүрек, ломну ажыглап турган, кижи бүрүзүнге хуваап каан черин казып турган, аъш-чемни боттары ап алыр турган» деп, Ак-Эрик суурнуң улуг назылыг акаалары —сояннар: 71 харлыг Михаил Дөнчүң, Шулуу Ак-оол, Тарбык Соян олар чугаалаарлар. Колхозчулар буганы Алдыы-Боомга чедир чүгле хүүрек-биле каскаш, оон ынай черни, суг чериниң ийи улуг тракторлары чара тырттырып бээрге, буганың довураан ийи талазынче холдары-биле октап турган, казып бадырган дээр. Буганы казар ажылды Кызылдың суг ажыл-агый черинден келген орус хөрээжен кижи удуртуп турган. Буганы казар ажыл доостурга, сугну мөөңнээш, 1950 чылдың чайынында буга суун бадырган. Таңныылы Бии-Хем чурттуг, Кара-Тоннут деп кижи турган. Ак-Эрик суурнуң адаанга ийи өрээл база бичежек чаңгыс өрээл бажың турган, аңаа суг ажыл-агыйының ажылчыннары база «Сталин» колхозтуң инженери Илья Иванченко деп кижи чурттап турган. Мээң кырган-ачам Малчын Демчик база аңаа чурттап турда, мен бичии кижи аңаа барып турган мен. Кырган-авамны Лопуй дээр. Ол черге «Сталин» колхоз үезинде ногаа аймаан тарып, арбузту безин өстүрүп турганын сактыр-дыр мен.

Доозуннугнуң Деллен буга суун бадырыптарга, Кызылдан келген артистер Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Николай Өлзей-оол, Дмитрий Дамба-Даржаа болгаш өскелер-даа концерт үндүрүп чорааннар. Партия Тыва обкомунуң бирги секретары Салчак Тока буга суун бадырган байырлалга лентаны кескеш, ол буганың адын Калинин аттыг, Доозуннуг бугазы деп адаан. Ооң соонда Ак-Эрик суурдан 1 км. хире черге, арыг кыдыынга, байырлыг чыскаал болган. Аңаа шилиндек 64 мөгелерни хүрештирген, бирги черни «Чаа оруктуң» мөгези Василий ап шүүлген болгаш «Начын» деп атты алган. Чүгүрүк аъттардан Сталин аттыг колхозтуң аъды эрткеш, «Буга-Доруу» деп атка четкен.

Чаа бугадан алдынган бирги дүжүт дыка чаагай болган. Ооң байырлалын база эрттирген. Ол байырлалды суму даргазы, эки турачы Алдын-Херел Минчимаевич Соян болгаш колхоз даргазы Байгыыжык Кол олар удуртуп эрттиргеннер.

Даш-оол ТАНОВ.
Ак-Эрик суур.

Социал камгалал айтырыглары

САГЫШ ЧОВАНГЫР БОЛУР

Россия Федерациязында болгаш Тыва Республикада чоруттунуп турар рынок экономиказынче шилчиишкин үезинде чоннуң эвээш орулгалыг болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерге, инвалидтерге, пенсионерлерге, бүдүн база чартык өскүстерге, студентилерге бергелерни таварыштырган. Өртектер улам улгадып, кижилерниң алыр шалыңнары оон чыдып каап турар. Ынчангаш бо байдалга шүүштүр Эрзин районунуң Бай-Даг суур чагыргазы, кедээ Совет девискээринде бүгү чурттакчы чонунуң сан составын категориялар аайы-биле даңзылап тургускан. Ында чединмес амыдыралдыг өг-бүлелер болгаш тус-тус кижилер күрүнеден пенсияларын, пособиелерни, чиигеделиг аъш-чемни чазактың хоойлуларынга болгаш чарлыктарынга дүүштүр ап турарлар.

Бай-Даг суурнуң 16 агитквартиразын, 5 малчын кооперативин кедээ, район Советтериниң депутаттарынга, социал башкыларга, эмчилерге, садыгжыларга быжыглаан, бүгү-ле ажылдарны бо активтерниң күжүнге даянып алгаш, чагырга чеви чорудуп турар.

Бо чылдың февральдан эгелээш: «Чаа орук» каттышкан ажыл-агыйның баштаар чери малчыннарның шалыңын өстүрерин шиитпирлээн. Малчыннарга база пенсионерлерге 10 тонна арбайны үлеп берген. Соп чиир малы чок 50 өрегеге 1410 кг эъттиң чиик өртекке саткан. Суурнуң пенсионерлеринге сүттүг кышкы үеде садып турган. 250 кг далганы пенсионерлерге, инвалидтерге, маадыр-иелерге суур чагыргазы халаска берген. Кырганнарга, хөй уругларлыг иелерге, аныяктарга бараанны хире-шаа-биле талоп чокка берип, дузаны көргүзүп турар. Совхоз төвүнде чоңга чиик өртектиг аъш-чем садар магазинни ажыткан, малчыннарже тускай график ёзугаар үнүп, садыглап турар. Бо ажылга пенсионерлер даргазы Н. К. Сакты-Сюрюннуң идепкейлиг киржилгезин демдеглээр апаар. Студентилерге болгаш сургуулдарга дузаны чедирип турар бис. Тываның девискээринден дашкаар өөренип турарларга беш муң, Тывада сургуулдарга 4500 рубльди дуза кылдыр бюджеттен төлээн. О-[illegible] бюджеттен пенсионерлерге, мөчээн кижилерниң өг-бүлелеринге ниитизи-биле 6788 рубльди дузаламчыга берген.

Бай-Даг суурда албан черлериниң ажылдакчыларының шалыңнары үр үелерде саадап турганындан аъш-чем садып алырынга бергедээшкиннер таварышканы-биле магазиннерден чээлиге чемнерни 3 удаа берген. Аъш-чемниң ховартааны-биле кедээ Советтиң бүгү өг-бүлелеринге чаңгыс айга хемчээлдиг аъш-чем алыр карточкаларны 6 ай хуусаалыг берип турар. Чаа төрүттүнген чаштарга бээри-биле магазинге кылган кылымал сүттерни, витаминниг өскелээ чем аймаан, уруглар херектерин тускай даңзы ёзугаар бээп турар бис. Бо ажылды суурда эмнелгениң эргелекчизи М. А. Чамзы эки организастап турар. Ниити чоңга норма ёзугаар саткан аъш-чемден арта берген чемнерни чединмес хөй уругларлыг өг-бүлелерге немелде кылдыр берген.

Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдирген. Кедээ, район Советтериниң депутаттарын, агитквартиралар даргаларын, социал башкыларны, садыг, эмнелге ажылдакчыларын бо ажылда хаара туткан, тус-тус участоктарда быжыглаан. Корум-чурум үүлгедиишкиннерин болдурган кижилерниң үстүнде эштерин дамчыштыр хемчеглерни алырын чурумчуткан. Суурда милицияның участок төлээзи ажылдап турар. Ону тускай кабинет, стол, сандайлар-биле хандырган. Эрткен чылын девискээрге кем-херек үүлгедиишкиннери мурнуку чылдардан дыка кудулаан. Корум-чурумнуң чүгээртеп турарының кол чылдагааны — чурттакчылыг чер бүрүзүнге хуваалдалыг агитквартиралар даргаларының, социал башкыларның, депутаттарның чон ортузунга дээштиг ажылдарны чорудуп эгелээнинден болган.

Бай-Даг суурда эмнелге пунктузунуң ажылдакчылары малчыннарже үнүүшкүннерни кылып турар. Оларны агитквартираларда быжыглаан. Өй-өйлеп хамаарышкан өг-бүлелерге беседа кылыры, дуза чедирери чаңчыл болган. Школа-биле ада-иелерниң харылзаазы эки, ай санында ада-ие университединиң кичээлдери суурнуң хөй-ниити организациялары база төрелдер комитединиң кежигүннериниң киржилгези-биле эртип турар. Өөредилге-кижизидилге ажылын экижидеринге ол дузалыын көргүскен.

Кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир чоннуң социал камгалалынга чугула черин ээлээр чамдык айтырыглар чедир шиитпирлеттинмейн турар. Чурттаалга бажыңнары-биле улусту хандырары бергедээн. Бо хүннерде бажың алыр ээлчегде 142 кижи бар, туттунуп турар бажың чок, 1992 чылда чаңгыс-даа өреге бажың албаан. Оон чылдагааны акша-төгериктиң чогунда болуп турар. Хойжу коданнарда электри шугуму кирбээн кыштаглар хөй. Мурнунда ажылдап турган кызыл-булуңнарывысты септелге чогундан эрткен кыжын ажыглаваан. Ясли-садикке уругларын тургузар күзелдиг ада-иелерниң саны көвүдээн. Ферма, бригадаларже үнүүшкүннер кылыры эвээжээн. Кино, концерт, эмнелге, библиотека ажылдакчылары, баш тараар мастерлер хары угда үнмейн турар. Кедээ Советте, совхозта автобус чогундан бо ажылдар чоруттунмайн келген. Бай-Даг кедээ клувунуң капиталдыг септелгези 10 ажыг чылдың иштинде кылдынмааны. [illegible] одалга системазы, эжиктер эргижирээн.

Бистиң суурда ажыл чоктар көвүдээн, ындыг байдал кедээ Советтиң, суур чагыргазының дүвүредип турар. Суурга биче бүдүрүлгелер, аргыыр, дараар, быжар, дарганнаар цехтер ажыдар. Чоннуң ажыл чок кезиин орта хаара тудар ажылдар чоруттунмайн турар.

Суур девискээринде чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле 1993 чылда ап чорудар ажылдарның программазын тургускан, ону удуртулга болдуруп ажылдап турар бис.

Байыр-оол СЕВИЛБАА.
Бай-Даг суур чагыргазының даргазы.

АЯН-ШИНЧИ КИРЕ БЕРГЕН

Чыртакы сумузунуң, төвүн шаандан-на Хорумнут-Кежиг деп адаар турган. Бо сөөлгү ийи-үш чылда бо суурда чаа чурттаалга бажыңнары удаа-дараа немежип турар апарган. Хем унун дургаар чаа-чаа бажыңнар, херимнер, кажаалар көстүгүлеп келгилээн.

Суурнуң шак ынчаар аян-шинчи кире бергени — суур төвүнге ыяш дилдирер черни тургузуп алганында. Ооң ажылы бо хүннерде үзүктелип көрбээн. Тудугга херегleeр ыяшты тайгадан сөөртүп эккеп турар. Тудуг материалдарын оортаа ыяш сөөртүр машиналар, а кышкы үеде шанактыг тракторлар суурга эккээр. Ынчангаш дыт, шиви, теректи удур дилдиргеш, тудуг материалы кылдыр ажыглап турар. Аңгы-аңгы хемчээлдиг манза аймаан дилер ажылды Бора Ондар, Калгакпан Иргит, Канчыыр-оол Донгак, Аян-оол Саая, Валерий Монгуш олар кылып, бир демниг ажылдап келгеннер.

Ажыл-агыйлар аразынга көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның шынары багай кылдыр тудуп каан ийи өрээл бажыңнарынга деңнээрге, ээлериниң шилип турган кезип алганы чудуктардан туткан бажыңнарны көөрге, пилорамага дилдирген манзалар-биле оларны долгандыр херимнеп каарга, дыка көрүштүг, аянныг боор-дур.

Бажыңнар тударда 7х8 метр хемчээлдиг чудуктарны дүүштүргеш, оон иштин манза-биле дөрт өрээлдей үзүктээш, шупту өрээлдерни чылыдып турар печканы таарыштыр салгаш, дээвиринге чуга шуугайларны чада каккаш, шаланы чуга материал-биле шыптарга, чаа туткан бажың иштиниң силиг-ле апаар-дыр.

Амга чедир тудугжулар эки шынарлыг чеди чурттаалга бажыңын ажыглалга киирген. Боттарының тайгада белеткеп алганы чудуктарын сөөртүп ап, манза дилдирери-биле амгы үеде 30 хире чагыг ажылчыннардан кирген. Өскээр чугаалаарга, ховунуң-даа ишчилери, малчыннар-даа хостуг үезинде тайгага тудуг ыяжын боттары белеткээш, суурнуң тудугжуларынга бажың туттуруп алыр аргазы бар апарган. Бо ажылды ынчаар кылырын тудуг бригадири Бора Ондар, Илья Куулар, совхоз директору Сергей Монгуш билдилиг организастап турар.

Бо үени-биле каастаан чаа, улуг садыгны комиссия хүлээп апкан соонда, эрги ийи садыгның бажыңнарынга хлеб быжырар черни, тараа дээрбезин ажыдар деп турар. Суурнуң үстүнде үер-чайык албас, озалааш черде тараа складының ханазы доозулган, таңныыл бажыңын доозарының кырында келген. Совхоз машина-трактор гаражын ажыглалга киирген. Таарымчалыг бел черде мал чуур черни кылган. Мурнунда «Чыраа-Бажы» совхозтуң салбыры турган, чаңгыс-даа инээ чок турган ажыл-агый ам саар инекке, бызаа, моллургага кажаа-хораалы белеткеп ап эгелээн. Бо күстен бээр районга база бир сүт-бараан фермазы ынчаар немежип келир. Саанчыларга чурттаалга бажыңын совхозтуң тудугжулары тудуп бээлер.

Токпак-оол САРЫГЛАР.
Чөөн-Хемчик район Совединиң даргазы.

ХООЧУН МЕТАЛЛУРГ

«Тыва кобальт» комбинаттың тавааны безин салгалак турда, чүгле геологтар майгыннары, тываларның өглери турар шагда, 1948 чылда-ла Сергей Мөчекович Түмен-Хөө кадайы Севилбаа Долгаевна, оглу Петя, кызы Вера суглар-биле Хову-Аксынга көжүп келгеш, чурттап, ажылдай берген турган. Тываның өңнүг металлургиязының баштайгызы «Тыва кобальт» комбинаттың хоочун ажылчыны, чер өрүмнээр мастер, хоочун металлург Сергей Мөчекович Түмен-Хөө бо хүннерде 70 харлаар. Төрүттүнгенн хүнү-биле чергелештир күш-ажылчы оруунуң 55 чыл болган юбилейин база демдеглеп турар.

Ажай-буурул Таңды-Ууланың эдектеринде Хову-Аксының эртинези кобальт баштадыр чээрби шаа үнелиг металлдарны ажыткаңнарының бирээзи база-ла Сергей Мөчекович Түмен-Хөө. Ол хөй чылдарның иштинде чер өрүмнээр мастер болуп, төлептиг ажылдап келгеш, ам буянныг дыштаныылгада. Оон кызымак күш-ажылын бедии-биле үнелеп көргеш, Ленин, «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнер болгаш хөй медальдар-биле шаңнаан. Оглу Петр адазының изин базып, металлург боор ажылдап чоруур. Кызы Вероника — Кызылда инженер-тудугжу.

Сергей Мөчекович Түмен-Хөөнүң өг-бүлези Хову-Аксының төөгүзүнге ажылчын аттың чоргаар эдиленчээн деп төлептиг атты киирген. Түмен-Хөөнүң күш-ажылчы намдары дээрге-ле «Тыва кобальт» комбинаттың, Хову-Аксы суурнуң төөгүзү, ооң сайзыралы, амыдыралы-биле тудуш холбаалыг дизе, черле частырыг турбас. Комбинатка 35 чыл дургузунда ажылдап келген үезинде ол Хову-Аксы суур Совединиң, Таңды район Совединиң улус депутадынга каш удаа, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга ийи удаа соңгуттуруп келген.

Чогаалчы С. К. Токаның «Ада көрбээнин оглу көөр» деп тоожузунуң кол маадыры база Сергей Мөчекович Түмен-Хөө болгай. Ол чогаалдың маадыры С. Түмен-Хөө-биле Хову-Аксы ортумак школазының өөреникчилерин каш удаа ужураштырып тургулаан бис. Ажылчын металлургтуң чечен-мерген чугаазын өөреникчилер улуг сонуургал-биле дыңнаар чүве.

Буянныг дыштаныылгаже үнген соонда С. Түмен-Хөө найысылал Кызылда чурттап чоруур. Хоочун металлург С. М. Түмен-Хөөнүң херек чуруун Тываның чурукчуларының бирээзи чурааш, ону Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде делгеп салган. Чазаныр, дарганнаар, дааранып, аңнаар дээш, кылбас-ла чүвези чок хоочун металлургтуң 70 харлаан юбилейи таварыштыр аас-кежикти, чыргалалды күзедим.

Корода ӨЮН.
Чеди-Хөл район.

ҮЕНИҢ ӨННЕРИ

ТУСКАЙ ҮНДҮРҮЛГЕ

«ДЕКЕЙ-ОО» ЧАЛАП ТУР

Улусчу чогаадылга болгаш ус-шеверлерниң төвү бо чылын бодунуң ажыл-чорудулгазын бир янзы кылдыр өскертир сорулганы салган. Ажылывыс кол угланыышкыны — тыва чоннуң эрте-бурунгу культуразын, чаагай чаңчылдарын, байыр-наадымнарын улам ыңай сайзырадыры. Кол кичээнгейни 4 янзы улуг хевирлерже угландырып, оларны доктаамал, чиңгине аттарлыг кылып, 2-3 чыл болгаш-ла эрттирип турар деп планныг бис. Тыва чоннуң сыгыт, хөөмей уран чүүлүн улам ыңай калбартып, чон аразынга тарадып, салым-чаяанныг аныяк хөөмейжилерни илередирипге тураскааткан көрүлделер, фестивальдарны организастаар.

Тыва хөгжүм херекселдерин сайзырадырынга, оларның кылыкчыларын болгаш ойнакчыларын хей-аът киирип, «Ак-оолдуң игили» деп көрүлделерни доктаамал чорудуп эгелээр бис. 5-10 чыл бурунгаар шапкыны-биле хөгжүп эгелээн, сөөлгү чылдарда кошкай берген тыва танцыларны улам ыңай хөгжүдүп, сайзырадырынга хамаарышкан «Ээлдек шыңгырааш» көрүлдеже улуг кичээнгейни салырын база чугулалап турар бис.

Удавас, май 15-16-да Улусчу чогаадылга төвүнге «Декей-оо» деп тыва улустуң ырларын күүседир хөгжүмчүлер болгаш ыраажыларның республика көрүлдези болур. Бо көрүлде база ол-ла ат-биле доктаамал сайзыраар апаар. Ооң сорулгазы билдингир, улусчу ырларны тыва хөгжүм-биле үдевишаан, чон аразынга тарадып, ыраажыларның мергежилин бедидип, аныяктарның аразынга чоннуң ырларын калбаа-биле ажыглаарын суртаалдаары болур.

Бо адааным көрүлделер-биле чергелештир бис шагаа, наадым, куда, оваа дагыыр, ойтулааш, дүк салыр, аът баглаажы дээн чижектиг байырлалдарга хамаарышкан сценарийлерни тургузуп, садып ап, тарадып турар бис.

Чиңгине тыва хептерниң болгаш эдилелдерниң эскизтерин музейден чуруп ап, оларны даарап, кылып эгелээр килдис база бисте тургустунган. Ол килдисте тыва кааcталгалар, чонар-даш чазаныкчылары-биле ажыл чорудар специалист база бар.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир танцы уран чүүлүнүң, улусчу театрларның, ЫХА болгаш рок бөлүктерниң, АКБ-ның көрүлделерин, гармошка ойнакчыларының байырлалын эрттирер сорулгалыг бис.

Хүндүлүг номчукчулар! Көрүлделерниң бүдүүзүнде силерни чалап, тайылбырны баш удур берип турар бис. Ынчангаш май 15-16-да эртенгиниң 10 шактан эгелеп республиканың ыраажыларының көрүлдезинче силерни чалап тур бис.

Дадар МОНГУШ.

Улусчу чогаадылга төвүнүң директору.

ЧАЯАН-ДӨСТҮГ ХАМ

1939 чыл чүве. Кырган-ачам Улуг-Шынаага үргүлчү-ле хамнаар турган. Сөөлүнде дыңнаарымга, анаа улус Өдүгенден, Улуг-Оодан, Сыстыг-Хемден, Севиден, Төра-Хемден, Улуг-Дагдан [illegible] турган болган. Аарып-аржаан кижилерни бодунуң чадырынга ийи, үш, дөрт хонук иштинде туткаш, хайгаараары албан турган. Анаа келген кижи сегип эгелээр орта, чүгле ынчан чандырар. Кырган-ачам баштай хамнааш, а ооң соонда эмнээр кижи дээр чораан. Улуг улустуң чугаазындан алгаш көөрге, ол үеде дыка шырак хам чораан дээрзин бадыткап чугаалаар.

Ам хамнаашкын дугайында бир каш сөстен бижип көрейн. Кырган-ачам хамнаар деп барганда, арга-арыг иштин кирип, оът-сигенни, үген ыяштың бүрүлерин бүдүү сыйбап эгелээр. Ол чүгле чааскаан чоруур. Оон соондан кижи барбас. Ийи, үш шак хире болгаш чадыр өөнге чедип келгеш, дериг-херекселдиг барбазында-ла баар. Өг иштинге кижи турар болза, ону албан дашкаар үндүрүптер. Мен бодап көөрүмге, ында база ужур-ла бар. Хамнаашының мурнуу чарыында ону хепкерип кедирер кижизи чедип кээрге, демги барбазын боду анаа ап бээр. Хамнаашда идик-хевин далаш чокка кедирер, а ооң соонда отка дүңгүрүн кургадыр. Ол аразында аъш-чемни тос деспилерге аяныг кылдыр салгаш, от долгандыр делгептер. Хамның баарынга эң-не улуг тос деспини салыр. Кырган-ачам ол улуг тос деспиде аъттен бичии салаазы-биле тудуп алгаш, чүгле аас деп каар чораан. Чадыр өгже улусту чалаар. Келген улус 3-4 каът кылдыр дискектей олуруптарлар. Кырган-ачам ол аъш-чемге аас деген соонда, демги тос деспилерде арткан аъттерни ап кааптар. Демги хеп кедирген кижи оттуң кезектерин чүшкүргеш, анаа немей ыяш салып каарга, от хып эгелээр. Демги хеп кедирикчизи хамга бир дугаарында ойбазын, а оон соонда дүңгүрүн оожум тутсуп бергеш, чалбарып тейлеп каар. Хам ойбазын, дүңгүрүн холдарынга эптей туткулааш, ынай бээр сымыраңган соонда баштай дүңгүрүн далаш чокка ынай-бээр оожум чайгаш, шимчээшкинни бажындан будунга чедир чоорту дүргедедип эгелээр. Алгаглар чадыр иштинге куттулуп эгелээр. Аарып-аржаан кижи хамның он талазынга олуруп алыр. Кырган-ачам үргүлчү-ле солагай талазында олурарын эскерген мен. Кара хептиг, кара аржыылдыг херээжен кижи аарыг кижиниң чанында туруп алган хып турар артышты хүн аайы-биле аяар чайып турда, оон чыдыының чагайы аажок апаар чораан. Баштай артыжапкаш, демги херээжен кижи дашкаар үне бээр мындыг чорду.

Мээң кырган-ачамның хамнап турар үезинде танцы-самы кончуг чараш, онзагай чораан. Ол хамнап турда, бодунуң ойбазын бир кижиже октаарга, оозу «уйгу», азы «олча» дээш дедир октап бээр чораан. Оон аңгыда, кырган-ачам хамнап турда, бир кижи чаражы кончуг аякта кудуп каан чүвени аарыг кижээ ижиртиптер. Оозу дораан ижипкеш, чалбарып тейлеп каар чораан. Кырган-ачам хамнай бергенде, уран-чечен, тывызык болгаш, алгаг-ырларны улус мурнунга дыка эки күүседирин амга чедир утпаан мен. Бир-бир бодаарымга, төрүмелинден салым-чаяанныг чүве дег сагындырар. Оон адаан сөстери өткүт болгаш чиндиг чоруу-биле аңгыланып турган чүве. Олурган кижи ону дыңнааш, ол-ла дораан шиңгээдип, ону доктаадып ап болур. Кырган-ачамның сөс-домаанда колдуу-ла чер, ай, хүн, сылдыстар, суг, оът-сиген, дээр дугайы болгулаар.

Кырган-ачам элдеп чаңныг кижи. Бойдуска дыка ынак. Черде үнген янзы-бүрү чечектерни холу-биле аяар суйбаар, оларны чыттаар, кайы хамаанчок чуларынга ынак эвес. Ол улуска мынча дээр чүве: «Черде үнген үнүш бүрүзү шупту эм-дир». Ону чоптуг ажыглап билир болза, кандыг-даа аарыгдан аараш, оон-биле кыска үе дургузунда эмнеттинип ап болур». Мен бодаарымга, эм оъттарны кырган-ачам кончуг эки билир турган. Ол эм оъттар чулар хүннерлиг, ону дыка сагыыр. Кырган-ачам бодунуң ала аъдын чайын ээртей бээр болза-ла, черде үнген оът аймаан чыып алыр дээн сорулганы салганын улус дораан билип каар. Кырган-ачам чүгле чааскаан оът чуларынга ынак. Оон аңгыда, кандыг бир аарыг кижиниң бажын, холдарын, хөрээн, иштин суйбаан болза, чайгы үеде ыяап-ла чанында агым сугга барып чуггаш, аңаа бичии үе иштинде дыштаныр чаңныг. Оон ындыг чоруунда база-ла ужур-ла бар деп бодаар мен.

Кырган-ачам хөй чем чииринге ынак эвес чораан. Эртен, кежээ хөмген далган, бир аяк айны өремеге былгааш чип алыр. Бести оттуң дыка изиг эвес хүлүнге хөмгеш, анаа чоорту быжырып алыр. Кажан быжа бээрге, ону чылбай сугга кичээнгейлиг чуп алгааш, аржыыл хире калбак ак пөске кургадып алыр. Кажан бес кургай бээрге, ону бодунуң тускай хавынга уруп алыр кижи. Оон ынак шайы—черлик шай, шенне. Оларны кургаткаш, хоюдур соктааш, ижер шай кылдыр хайындырарынга кончуг ынак кижи. Тооруктуг черге чеде бергенде, мээң кырган-ачам кара шайны ооң үрүнү-биле агартыр сүттеп алыр. Ону кончуг эки шайым дээр. Бес, шенне, тооруктуң үрүнү — эм деп кырган-ачам каш удаа чугаалап олурганын дыңнаан мен.

1941 чылдың чайы чүве. Ынчан Ырбанга мындыг медээ дыңналып келгенин авам кырган-ачамга мынчаар чугаалап олурганын дыңнаан мен: «Хамнарны өрттедир, узуткап чок кылыр. Олар Совет эрге-чагырганың дайзыннары. Бүгү кожууннарда хамнарны узуткап чок кылыр сорулгалыг, онаалдалыг тускай кижилер чоруп турардыр». Авамның бо кыска тайылбырлыг медээ сөстерин кырган-ачам кончуг кичээнгейлиг дыңнап алгаш, кернинге мынча диди: «Калчаа аараан шөө-бөрүден дора эрге-чагырга-дыр бо. Хүн ийис болгай. Ирип дүжер хүнү келир. Ону баш бурунгаар билген мен, керним. Мону менээ дыңнатканың дээш улуу-биле четтирдим, керним дээш, кырган-ачам муңгаргайы аажок чадыр өөвүстен үне берди. Ам бодаарымга, 1941 чылдың алды айның он алдының хүнү турган. Ол хүн мээң кырган-ачам эң сөөлгү катап хамнааның сөөлүнде улуг улустан билген мен. Ынчан аалга чүгле бичии уруглар арткан болдувус. Ада-иеривис, угбаларывыс, акыларывыс, даайларывыс кайнаар чорупканын кым-даа билбес болган. Авам, ачам аъттыг чедип келдилер. Оларның арын-шырайынче көөрүмге, бир-ле чүвеге дыка-ла хомудап, муңгараан шинчи барын эскерген мен.

Чеди хонган соонда, 1941 чылдың июнь чээрби үште, акым Биче-оол элээн хөй ай, бес артып алган чедип келди. Ачымаанда бир хүлбүстүң ийи будун суп алган болду. Кырган-авам бир бутту менээ тутсу кааптар орта, багай чадыр өөмче ырлай аарак базыптым. Чадыр өөмге кирип кээрим билек, авам хүлбүс бүдүн көре каапкаш-ла, мынчаар айтырды: «Акың чедип келди бе, оглум? Кандыг-даа саат чокка «Ийе» деп харыылаарымга, авам дораан-на кырган-авам сугже божуу дүрген базыпты.

Кырган-ачамның онзагай бүдүжүн амга чедир сактыр-дыр мен. Ол улуг, шырак, күш-ажылга кончуг ынак. Эгелээн ажыл-ижин ыяап-ла эчизинге чедиргеш, ам оожургаар. Аңнаарынга, дииңнээринге, кажтээринге хөңнү чок. «Чер кырында дириг чүве өлүрүп болбас. Олар база-ла кижи амытан ышкаш узун-даа, кыска-даа амыдырал-чуртталгалыг. Чырык делегейде каракка-ла көзүлген өлүг-даа, дириг-даа бойдус өртек-үнелиг. Олар шупту курбустудан дорт хамаарылгалыг. Дүржок болгаш өлүрүкчү кижи чырык делегейге-даа, өлген соонда өске делегейге баргаш-даа эки чүве көрбес, хилинчек-човуланы боду чүктеп эдилээр» — деп, кырган-ачам бола чугаалай бээр. Ооң бо сөстеринге ханызы-биле бүзүрээр мен.

Мээң кырган-ачам кижи бүрүзүнге эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, чымчак сеткилдиг болгаш кээргээчел, дузааргак, бак сеткил чок, аарыг кижи аңаа келгенде, өлче бүгү-ле энергия-күжүн октаптар. Ол он сес харлыындан хамнап эгелээш, дөртен дөрт чыл дургузунда чеже кижи сегитпээн дээпил ону. Бо хүннерде чамдык эмнеткен кижилери сагыш-сеткилиниң ханызындан сактып чугаалажып олургулаар-дыр.

Мен кырган-ачамның ээрик олурганын чаңгыс-даа катап көрбээн мен. Ол арагага хамаарыштыр мынча дээр чорду: «Арагаже суңдугары — эки тура-сеткил-биле тенийири ол. Арагачыларда кандыг-даа кээргээр сеткил-сагыш чок. Оларның ажы-төлү кезээде аштап-суксап чоруур, кеткен идик-хеви орбак-самдар болур».

Кызыл-оол АРЫКАЙ.

Тожу району.

БОРА-ТАЙГАНЫҢ АНЫЯКТАРЫ

Сүт-Хөлдүң Бора-Тайга суурда бичежек хемчээлдиг Культура бажыңы бар. Аңаа аныяктар чыглып кээп, уран чүүлге киржип, чаа танцыларны, ырларны өөренип ап, каш дакпыр белеткелди эрттиргеш, концерттерге, уран чүүл көрүлделеринге киржип турарлар.

Суурнуң аныяктарындан Ондар Кара, Ховалыг Чейнеш, Сарыглар Саяна, Ондар Оюмаа дээш, өске-даа кыстар танцы-самнарны ойнаарынга талантылыглар. Олар эштери-биле Кызылга болгулаан чыыштарга каш удаа киришкеннер.

Сүт-Хөл районнуң сургуулдарының, студентилериниң Кызылга болган чыыжынга база олар кээп аян туткан.

ЧУРУКТА: Бора-Тайга суурда тургустунган ырының болгаш танцының ансамблиниң ойнакчылары.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

АРЫГ-БАЖЫ

Анай-чаштан удуп өскен
Аткыыштыг кавайым дег,
Хаак мунуп өскен черим
Ханым тудуш Арыг-Бажы.
Арыг-Бажы-, Арыг-Бажы,
Авам төрээн ие черим.
Аккыр хадың, бора талдыг,
Алаак-шыгы чиңгир ногаан,
Чашкы шаамның чаяакчызы,
Сайзанак дег, Арыг-Бажы!
Арыг-Бажы, Арыг-Бажы
Авам төрээн эргим черим.
Арт-сын ажыр аъттаныпкаш,
Авам ышкаш сакты бээрим,
Ал-ла боттуң сеткилинден
Адырылбас Арыг-Бажы.
Арыг-Бажы, Арыг-Бажы.
Авам төрээн ынак черим.

Василий АМЫР-БИДИ.

ЫЫМ КЕЛИР

Араганы ижип алгаш,
Арын-нүүрүм чидирипкен,
Ажык шөлде каңмыыл
ышкаш,
Анаа-ла бир улчуп чордум.
Назы-харым дөгүй берген,
Найтаан-буурул ирей
болдум.
Эрткен оруум кокпазының
Эрегезин шуудуп ор мен.
Улус чондан эгенмейн,
Уткказы чок арагалап,
Чүге ынчап чорааным ол,
Чүнүң хайы таварааан ол?
Артып калган эвээш-биче,
Авыралдыг чуртталгамда,
Уйгу-дыш чок ажылдаайн,
Улус-чонга бараан болуйн.
Ажы-төлүм ам-даа бичии,
Амыдырал туткалактар,
Өөредилге дооскалактар,
Өгленип-даа четкелектер.
Оода-ла оларымга
Омак-болуп, дөмек болуп,
Чуртталганың шынныг оруун
Чугаалап-даа бергей-ле мен.
Чазып чораан чуртталгамны
Шак-ла мынчаар бодап
келгеш
Хей-ле черге ыым кээр-дир,
Кээргел чок чораан-дыр
мен...

Маадыр-оол ДАНЗЫН.

КЫЗЫМАА-ДАА АТТЫГ КИЖИ

Ажыл дээнде—олут орбас,
Ажыл дээнде—чыдын
чытпас.
Аргыттынар, дааранып
Аъш-чем кылыр, уран-мерген
Кылбас-тутпас чүвези чок,
Кызымаа-даа аттыг кижи.
Танцы-самны теве бээрге,
Талантызы илереп кээр.
Ырлай бээрге, сагыш-сеткил
Ындынанып көдүрлүп кээр.
Кылбас-тутпас чүвези чок,
Кызымаа-даа аттыг кижи.
Көвей чоннуң аразындан
Көзүлбес бол, дыңналбас
бол,
Көөргеттинмес, мактанмас-
даа
Хөйнү билир ол кижи —
кат-ием.
Кылбас-тутпас чүвези чок,
Кызымаа-даа аттыг кижи.
Амыдырал аар-берге
оруктарын
Айтып-даа бээр, изеп-даа
бээр.
Адам ышкаш, ием ышкаш
Аажок ынак ол кижи —
кат-ием.
Кылбас-тутпас чүвези чок,
Кызымаа-даа аттыг кижи.
Алмаз ышкаш, алдын сөстү
Агаардан тып шыдавадым.
Ольга Хомушку — кат-иемге
Октаргай дег изиг байыр!
Бардам сөс чок, оожум,
топтуг,
Бачым өйде дуза кадар
Бажам, катым Кара-оолга
База ол дег изиг байыр!

Семен АРТЫНА.

Бай-Тайганың оглу.

ТОЗАННАПКАН

Тыва чоннуң эвээш эвес чаагай чаңчылдарының бирээзи —улуг назылыг кижилерни хүндүлээри. Ыландыя кижиниң назыны улгаткан тудум, хүндүткел база деңге улгадып олурар. Ону шаандан бээр сагып келген болгаш аңгы салгакчыларның сагыырын оралдажып чорууру өөрүнчүг.

Шынап-ла, улгаткан тудум, кижи манаваады, билбээни «ажыг» частырыгларга дужуп, утаан кирип, «кашты көрүп кажараар болгай». Эки-бакка душчуп, амыдыралчы дуржулга эртер. Ынчалдыр чоорту бодунуң соонда салгалга билир шаа-биле арга-сүмезин бере бээр. Амыдыралга тускай туруш ынчан тургустунуп келир. А ол туруш, үзел-бодал, чүткүл чуртталганың кол шимчедикчилериниң бырaлары апаар. Оларга даянгаш, кижи хүнден-хүнче, айдан-айже, чылдан-чылче чурттап чоруур.

Тыва черде улуг назылыг кижилерниң саны чоорту ниитиниң деңнели-биле өзүп, кожууннуң суур бүрүзүнде сезен-тозан ийикпе, харын-даа чүс хар чыгаап ийи-чаңгыс кырганнарның ажы-төлүнүң аразында арга-сүмезин, чагыг-сургаалын берип чурттап орары өөрүнчүг.

Ындыгларның бирээзи — Донгак (Бүдүп) Нортунмаа Шактаровна Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайда чурттап олурар. Чоокта чаа ооң хөй санныг төрелдери, ажы-төлү «Аскак-Кадай кырган-авазының» тозан дугаар он чылче шилчээн назы хүндүткелин болдунар шаа-биле демдеглеп эрттиргеннер. Колла чүүл—аар өртектиг белек-селекте, аъш-чемде, алдар-атта-даа эвес, а чөңүк кырган-авазының сеткилин өөртүп, өлче кичээнгейни салып, тускай демдеглеп каанында. Кижи сеткили кончуг дижир болгай, хензигден өөрүп болур, хензигден хомудап болур. Манаа, кырганның чугаазындан алырга, Эрзин чурттуг «Алеша күдээзиниң» эгелээшкини кончуг салдарлыг болган хевирлиг. Ооң эгелээшкини-биле «чеве» дишкеш, хүндүткелдиң ёзузун эрттиргени ол.

Назы хүндүткелин демдеглээн кежээге келирге, артында чүгле ажыл-агыйындан хостуг, кээп болгу дег байдалдыг чоок кижилери келген. Ынчалдыр чыглырга безин, оларның саны дүш бооп, назын саны-биле дүгжүп турар болган. А бир эвес чоорту чыглып четчелешкен болза, шынап-ла, «суму сыңмас» деп чугаалажыры ышкаш болур. Чүгле келгеннерниң аразында безин Улуг-Хемниң шупту суурларындан эвес, харын бүдүн Тываның шупту районнарындан, оларның безин аңгы-аңгы суурларындан дөргүлгы төрели чедип келгилээн болган. Харын-даа Тываның девискээриниң даштындан безин келгеннер бар.

Ол ындыг болбастың-даа аргазы чок. Чүге дизе Н. Ш. Донгактың бодунуң божаан тос оолдар-кыстарындан безин чаптылып, чоруткан салгалы бо хүннерде 51 хан төрээн кижи четкен. Ук сан безин хүн келген тудум өзүп, удавас үшке немежир деп барган аянныг. Кырганның хеймер оолдарының бирээзиниң бажыңының ханазында тускай хевис аянныг схемалай кылган көргүзүгде 51 кижи-биле тудуш, олардан улашкан эң чоок кижилерниң саны 121 ажып турар, а ырак төрелдеринден безин албаска ниити сан 360 хире. Оон ыңай санаан хереэ бар деп бе?

Донгак (Бүдүп) Нортунмаа Шактаровна чонунуң мурнунга хүндүткелди чүгле бодунуң кызымаккай күш-ажылы-биле чаалап алган. Оон ажылчын допчу-намдарында чүгле чаңгыс демдеглел киир бижиттинген, болгаш күш-ажыл дептериниң иштинде бежен чылдар чүгле макталдың, шаңналдың немелделери-биле холбашкан. Ооң хөрээнде орденнеря база хөй санныг медальдарны-даа тодарадып болгай. Ынчалза-даа кырган-аваның кол-ла чагыы: «Мээң өөрүшкүм—мээң бо хөрээмниң даштында демдектерде эвес, а хөрээмниң иштинде чылыдып чоруур ажы-төлүмнүң чымчак сеткилинде, оларның алдын дег шевер холдарында, арыг чаагай баштарында» деп олурарында ханы утка бар.

Болат-оол БУДУП.

Уран чүүл эртемнериниң кандидады.
Санкт-Петербург хоорай.

Чараш, чалыы, арыг-силигдаа эжишкилер ужуражы бергеннер.

ОЙНАЙ-СЫЛДАЙ...

— Күжүр-ле эжим. Бистиң «амдан-с[illegible]зүннүг», «өртек-үнелиг» шала сакпай эрлерни ала-чайгаар-ла чыыра соп эккээр «соруңзалыг ажылывыс» база бо рыноктуң нарын, берге үезинде бир янзы коммерсия азы бизнес болбас чүве бе?

— Ынчанмайн канчаар, эш. Хамык чүвениң өртек-үнези өй-хемчээл чок шыыладыр өзүп турда, бистиң «ховар бараанывыстың» өртээ база-ла «өзүп» орар болгай. Чижээлээрге, мындыг-дыр ийин. Алыс кажар болгаш баш бурунгаар-ла өстүрүп алган мен. Ам эр кижини чаңгыс шак иштинде тааладыр, даамчырадыр «хандырганым» дээш бир муң акша дээр-дир мен.

—Бир хонукта санаар чүвени каш чедир «ажылдап» ап тур сен, ынчаш?

—Хоомай эвес ийин, мыыңай-ла чээрби муң чедире бердим.

— Магалыыңны але. Ол талазы-биле «талантың сайзырап» турар-дыр, сээң «байлак дуржулгаңны» өөренгени дээре эвеспе.

• • •

— Бистиң күрүнениң найысылалында болгаш өске-даа хоорай, суурларында «дүнеки ховаганнар» көвүдээнин дыңнадың ыйнаан?

— Ол кандыг аайлыг, чүү ындыг ховаганнар боор ол? Дүне чагылар баштарының чырыынга чыглып, сайгылгааннар үглеп турар үвүргей куукүү үзүт-ховаганнар эвес бе?

— Чок-чок. Ол чүү дээриң ол. Кайын ындыг боор ийик. Дүне када «балдыр дыңзыг» кармаа «дартагар» акшалыг эрлер хереглеп чоруур, самыын-садар чорукка суңдулуп яңган херээженнерни «дүнеки ховаганнар» дээрзин билбес сен бе?

Бораш ОНДАР.

Кыдат кыдыраажындан.

Синьцзян- төрел чоннар ораны

Журналистиң орук демдеглелдери

КЫДАТЧЕ ОРУККА

((Уланчызы. Эгези № 88 «Шында»).

ХОМДУ ШИВЭЭЗИ

Дан бажы шара-хире, даш бажы сарыг-шокар турда, КамАЗ чолаачылары Ак-Довурактың АТБ-ниң төлээлеги 11 чыл чолаачылаан Демир-оол Күдерек, 14 чыл чолаачылаан Геннадий Мокур-оол, Чөөн-Хемчиктиң агроүлетпүр черинде 15 чыл чолаачылаан Андрей Монгуш олар шайын шагда хайындырып алган болдулар. Ап чораан колбаса, быжырган далган болгаш өске-даа орук чемнерин делгеп-кеп болган. Олар Тыва Республика бот-догуннаан апарганда бир-ле дугаар Кыдат Улус Республиказе үш машина иштн манза ыяштарын аппар чыдар баштайгы изекчилер-дир. Ынчангаш оларның эрес-кашпагай чоруундан оруувусту уламчылап хаптывыс. Убса-Нур хөлге четпес дээрден башка, база-ла карак четпес шөйлү берген Балыктыг-Хөл көстүп келди. Ооң балыын демир-хүүннап узуп ап болур дээр. Чүге дизе моолдар балык чивес улус бооптур, ону суг курту дээр.

База катап ховулар, даглар, ыяш-даш чок ээнзиргей-даа болза, орук дургаар малмаган. Дистинишкен моол аалдар. Орук чоогунда кыштаглар база бар. Ыяш чок болганындан кажааларны даштардан чадагай кылып каан. Моол хойлар анаа кыштаар. Бисте дег сайгылгаан-чырыктыг, ыяштан кылган чылыг кажааалар анаа та кажан көстүп келир чүве.

Хүнзедир чораш, Кобдо аймактың төвү Кобдо хоорайга кирип келдивис. Каът-каът бажыңнарлыг, чамдык кезиинде моол өглерни чыскаай тиккилеп кааш, аразын дургаар тудуштур кажаалап каан хоорай база өндүр көстүр болду. Садыгларында чүгүла барааннар шоолуг көзүлбес. Бистиң машиналарывысты үглей бергеш, кайгап тургулаар. Соңнуургаачалы-ла кончуг ышкаш сагындырар чон болган. Бир кижини бажындан будунга чедир кайгааш туруптарга, эпчок-даа ышкаш. Ынчалза-даа моолдар ону эскербес. Ында чурттап турар Очур-оол деп тыва кижиниң өөнге кирдивис. Өгнүң херээжен ээзи Сүрүн кончуг чугаакыр кижи болган. Дораан-на аъш-чемде барды. Моганшылап чораан улуска шайлаар эки чүве кая турар. Шайлап, быжырган далган чип олурувуста, үш моол кирип келгеш, Игорь Бадра-биле чугаалажы берди. Оон олар дашкаар үнгеннер. Хенертен даштыгаа турган өөрүвүс морууп деп далаштыра берди. Чүл дээрге элээн каш аныяк моол оолдар даштыгаа турган эштеривиске чөңгээлеп, харын-даа «ол акшаны бербес болза, үш машина иштн ыяшты дүжүрүп алыр бис» деп турганы база илереп келген. Бар чыда, Кобдо аймактың Чагырга бажыңынга кире дүштүвүс. Ажыл төнүп турарындан харын-даа бир орус дылды эки билир моол даргага дужа бердивис. Болган херекти чугаалап бээривиске, шагдаа черинче телефон дамчыштыр харылзажырга, элээн болганда ийи моол шагдаа келди. Херектиң канчаар болганын бижип алгаш, ол моолдарны туткаш, оларга харыысалга онаарын аазадылар.

Улуг оруктуң кыдыында дой-довурактан туткан кайгамчык улуг шивээ көстүп келди. Манчы кыдаттың шерин анаа турлаглап туруп алырга, моол, тыва шериглер буза шаап кирген Хомду дайыны деп төөгүге арткан тулчуушкунуң дириг тураскаалы шивээзин карак-биле көөр аргалыг болдувус. Ол база Тываның төөгүзү-биле сырый холбашкан шивээ-дир. 1912 чылдың 7 ай төнчүзүнде манчы кыдат эжелелден Тыва колдуунда хосталган турган. Барыын Моол биле Тываның араттары улуг кыдат улуска удур эвес, а манчы кыдат дарлалга удур октуг-боолуг демиселди үндүргенин төөгү херечилеп, бадыткап турар. Ынчан 1912 чылдың баштайгы чартыында тыва араттарны Барыын Моолду хостаар демиселче киржири-биле чалаан, Урааңхайдан Лопсан деп кижи баштаан 600 ажыг кижи эки тура-биле киришкен. Кыдаттар Синьцзян талазындан [illegible] шериг кээрин манап, хоорайның үнмейн, удур тулчуп турган. Ынчалза-даа 3 муң ажыг моол, тыва шериглер Хомду хоорайны бүзээлеп, харын-даа хостаар деп [illegible], кыдаттар малгаш шивээни түрлаг кылгылы турупкан. Ол шивээни ай чыгыы бүзээлеп келгеш, ол чылдың 8 айның 6-да буза шаап кирген. Максыржав, Дамдинсүрэн баштаан маадырлар канчаар-даа аргажок кылдыр бүзээлеп, шаап халдап туруп бээрге, шивээниң дөрт азыынга ак туктар азып, боттары баштарынга ак пөстер шарааш дүжүп берген.

Бо тулчуушкунга Тывадан келген бистиң өгбелеривис эрес-маадырлыг чорууун көргүзүп, чамдыктары амы-тынындан чарлып, балыгладып, найыралга шынчы болуп арткан. Бо дугайын чогаалчы С. Тока «Хомду дайыны» деп номунга бижээн болгай. Ол дээш оларга черге чедир мөгейип, оларның ол найыралчы харылзаазын бөгүн безин уламчылап турар бис. Моолдар Тывага кээрге, хүндүлүг черге олуртуп, аъш-чемниң дээжилерин салып, машина-балгадынга херек чүүлдерин тып берип, өске-даа тала-биле хүндүлеп чоруур бис. Ынчалза-даа чамдык моолдарның талазындан шаг-шаандан найыралга туруш чок болуп, хүндүлээчел чоруун чидирип, оорланып, үптээр чорүктарын кыла бээрин бо чораш карак-биле көрүп, кулак-биле дыңнадывыс. Оларның эдилеп турар машина-балгады, дериг-херекселдери орус чуртунга бүдүрген болуп турар. Анаа чоруп турувуста, Уланбатордан Баян-Өлгийже ушкан «Ан-24» деп улус сөөрткен ужар-хеме читкенден бээр үш хонган деп радиога чарлап турганын база дыңнадывыс. Ооң бузундулары тывылганын Тывага келгеш, Россия радиозундан май 10-да дыңнадым. **(Автор).** Шак-ла ындыг дүвүренчиг, хомуданчыг медээлерге өпейлеткеш, каш-каш хемнерни, дагларны ажып чораш, бир орук хажызы черге хонуп алырындан ойталааш, оруувусту улаптывыс. Уинчи хем агып баткан калыр кашпал. Орук дош, хар чаа эрип чыдарындан дыка берге. Ол хемни ай-дедир 19 катап кештивис. Ол кашпал иштн 107 километр черни эртер. Моол даглар ёзулуг дириг музей экспонаттары-ла. Бажың, чаан дег улуг хаялар, даштар орук кыдыында чыткылаар. Кезе шаап каан чалым селеме дег даглар-даа бар. Янзы-бүрү өңнерлиг даштан бүткеннери-даа бар. Шынап-ла, даглар, даштар музейи. Ол хиреде ол узун хемде кандыг-даа үнүштер барык чок. Ында-хаая ийи-үш долгай теректер харын тургулаар.

Барык-ла кашпалдан уштунуп үнүп келиривиске, орук кылып турар моол оолдар бисти эрттирбейн барды. Бистиң манавав деп имнеп чугаалады. Бир кижи хем ол чарыында бир чуманы көргүсту. Мен чурук тырттырар аппарат алгаш, ынаар бурт дидим. Хая баарында балыгланган-на боор, дириг чуңманы демги кижи хемни кеже халааш тудуп алгаш, чурукка тырттырып алды. Бис база-ла бөлүүвүс-биле чурукка тырттырып, агаарлап, кажан эрттирерин манап шаг болдувус. Частышкын-даа кылбады, ам база катап орукче кириптивис. Уинчи суурну таварып эрткеш, бир дажыг хемни арай деп кешкеш, бедик дагны ажа бээривиске, кайгамчык улуг, карак четпес хову көстүр. Хап-ла орар. Соовуста довурак-доозун кызыл шуурган апарган, КамАЗ-тар чарышкан чүве дег, ховуда дужааштыр чыскаалыпкан халдып орар. Булкан хоорайны тавараш, моол кызыгаарынга чедип келиривиске, караңгы дүн дүжүпкен. КамАЗ-тарывыс база чиде берген, оларны манап, бир дагжыгаш белинге дүн чарып алыры-биле машина иштинге удуй бердивис.

Эртенинде дан бажында бир чадырга арыг тывалап чугаалаар, алыс, чурту Кыдаттың Алтай хоорай, бистиң эртер ужурлуг кызыгаарывыска полковник болуп ажылдап турган Санаа оглу Хис деп кижиге ужуражы бердивис. Чанкайшиниң шериглери-биле дайылдажып база турган. Ооң чугаазы-биле алырга, ол үеде тываларны кыдаттар узуткап туруп бээрге, чамдызы Баян-Өлгий, өскелери Увс, Кобдо аймактарже тарап көшкен дээр. Кызыгаарда моол машиналар 100 ажып турар. Ынчангаш дораан эртери берге, чиик машина-биле кызыгаарны эрткеш, кыдат талазынче дузазы-биле кежирип ап болурун ол сүмеледи. Ооң-биле тыва дылга сагыш-сеткилден хөөрежир дээрге [illegible] кая турар. Өөрүвүстү дагын өске талазындан тып алдывыс.

(Уланчылыг).

Сарыг-оол КУУЛАР.

ТЕЛЕ-ПРОГРАММА

(Май 17-ден 23-ке чедир)

ПОНЕДЕЛЬНИК

МАЙ 17

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.10, 10.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы: 6.00 Түңнелдери. 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 Эртен. 9:15 Фирма магадылап тур. 9.30 «Көр, дыңна..» 9.50 Чаа салгал шилип ап тур: 10.40 Акша ажылдап алырын күзейдир силер бе? Үстүкү класстар өөреникчилериниң болгаш студентилерниң күш-ажылын организастаар дугайында. 11.10 Брейн-ринг. 12.00 Медээлер. 12.20 Футбол. 12.50 «Угаанныг ыт Соня». Мультфильм.

* * *

15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 «Кырган Устонуң тоолдары». Мультфильм. 16.30 «440 герц». 17.10 Технодром. 17.20 Сылдыстар шагы. 18.00 Медээлер. 18.25 «Таныжарывыс таныштастар». 18.55 Футбол. 19.25 Неделяның чаңгызы. 19.55 Россияның музейлериниң алдын дээрбээ. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 «Горячев болгаш өскелер-даа». Уран-чечен телесериалдың баштайгы көргүзүү. 15-ки сериязы. 21.55 Спортчу уик-энд. 22.10 Джем-сейшн. 23.40 Амыдыралды чуруп көргүзери. 23.50 «Монтаж». 00.00 Медээлер. 00.35 — 01.15 Мегамикст.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.55 Эртенги концерт. 9.10 «Мастерниң автографы». Михаил Рощин. 10.05 XX век кинокадрда болгаш кинокадрдан дашкаар. «Кажан-бир шагда оңу сактып кээр бис». 10.50 Чаштың чулчуруу. 11.20 Рек-тайм. 11.50 Хостуг шакта: 12.05 Бажың экранынга. «Алиса хуулгаазыннар чуртунда». Уран-чечен фильм (Англия). 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Реклама. 14.05 Хүндүскү сеанс. «Элезиннерге читкеннер». Уран-чечен фильм. 15.05 Мульти-пульти. «Далайга тулчуушкун». 15.20 «Бүгү Россияга ажыктыг кылдыр» Музейлерниң делегей хүнүнге уткуштур. 15.35 «Американың черлик бойдузу». Хөй сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 16.05 Янзы-бүрү медээлер. 16.20 «Шыдажып эртинишкин». 16.50 Трансросэфир. «Европа-Азия».

«ТЫВА» канал

17.35 «Факт». 17.55 «Алашокар». 18.10 «Чашкы шаамның кинолары». «Балтий далайның алдары». Уран-чечен фильм. 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Шынныг чоруктуң үези. 21.15 «Тууйбу — сээң дажың-дыр». Улуг кижилерге мультфильм. 21.25 Элчинниң дужаалы. 21.55 Спортчу карусель. 22.00 Реклама. 22.05 Понедельник санында детектив. «Лаки Страйк», «Торелло судтаттырар деп тур» деп уран-чечен фильмни көргүзер. «Криминалдыг төөгүлер» деп бөлүктен (АКШ). 23.00 Нептереңгей музыка дугайында медээлер. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Сылдыстар айыткап турлар.

ВТОРНИК

МАЙ 18

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Биржа магадылап тур. 9.20 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.05 «440 герц». 10.45 Фильм-балет. 11.20 «Горячев болгаш өскелер-даа». Уран-чечен телесериал. 15-ки сериязы. 11.50 «Пресс-экспресс». 12.00 Медээлер. 12.20 «Авария». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.30 «Раневскаяны сагынмышаан». Телефильм. 14.25 Мультфильмнер. 15.00 Медээлер. 15.25 Ажыл-ишчи медээлер. 15.40 Банкылар бөгүн болгаш даарта. 16.10 «Блокнот». 16.15 «Петяның кажар аргазы». Мультфильм. 16.35 К. Дебюсси — «Далай». Симфониктиг үш эскиз. 17.00 Стартинэйджер. 17.45 Чедиишкинни канчаар чедип алырыл. 18.00 Медээлер. 18.25 «Дээре үе». 18.55 «Анаа-ла Мария дээр. Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.35 Кинофестивальга уткуштур. 19.55 «Тема». 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 «Мосфильм» киностудиязының 70 чылынга. Уран-чечен фильм. 23.15 «Пресс-экспресс». 23.30 «Останкинонуң хит-парады. Чапсарда (00.00) — Медээлер. 00.45 Сөөлгү император. 01.40 — 02.50 «Авария»: Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.55 Мульти-пульти. «Кахка куш». 9.05 Езулуг-ла силерниң Р. Карцев. 10.15 Чөптүг чоруктуң үези. 11.10 Чергелешкектер. «Хоорай юбилейинге белеткенип тур». 11.25 Аян-шинчи. 11.55 Ынак комедияларывыс. «Мунгарава». Уран-чечен фильм. 13.25 Мульти-пульти. «Күскү вальс». 13.35 Тараачыннар айтырыы. 13.55 Реклама. 14.00 «Кежээки салоннуң» арыннары-биле 15.30 Реклама. 15.35 Телебиржа. 16.05 Янзы-бүрү медээлер. 16.20 «Ажык чок кичээлдер». 16.50 Трансросэфир. «Канчаар чурттап тур сен, Уфа?».

«ТЫВА» канал

17.35 «Факт». 17.55 «Адыр, сени шиве!». Мультфильм. 11-ги, 12-ги үндүрүлгелери. 18.15 «Часкы хүн чылды чемгерер». 18.45 Тывада бизнес. 19.15 «Кижи болгаш бойдус». Үш хемниң белдиринде курорт». 19.40 «01 дыннадып тур». 19.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Бажың экранынга. «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 168-ки сериязы. 21.15 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 21.30 Раймонд Паулс Москвада. 22.55 «Барыын чүк конверсия дугайында орустарның-биле». 23.30 Джаз музыка концерти. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.25 Сылдыстар айыткап турлар.

СРЕДА

МАЙ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Биржа магадылап тур. 9.20 Кидди-видди. 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.25 Садыг көвүрүү. 10.55 «Чеди алышкы». Мультфильм. 11.10 Рок-кичээл. 11.50 «Пресс-экспресс». 12.00 Медээлер. 12.20 «Авария». Уран-чечен телефильм, 2-ги сериязы. 13.25 «Раневскаяны сагынмышаан». Телефильм. 2-ги фильм. 14.35 «Хааның» чаа платьези». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 Мультфильмнер. 16.45 «Литература кварталы». Эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 17.20 «Клуб-700». 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.20 «Орук кая чедире бээрил». 18.45 Өнчү ээзиниң эге билиглери. 19.00 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.45 Миниатюра. 20.00 Ийи тайылбыр. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 Патрисия Каас. Чөөн чүк дугайында сактыышкын. 22.10 В. Молчановтуң автор программазы. 22.50 «Пресс-экспресс». 23.00 «Эстрада сылдыстары». Концерт. 00.00 Медээлер: 00.20 «Л-клуб». 01.05 — 02.10 «Авария». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.55 Эртенги концерт. 9.10 Мээң Ада-чуртум. «Чаартылга». 10.05 «Айвазовский». Барымдаалыг фильм. 10.35 Көзер кадыны. 11.05 Санкт-Петербургтуң баледи. 12.05 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен фильм. 168-ки сериязы. 12.55 «Мен база сенээ хүлүмзүрүүр-дүр мен». Инна Гофф дугайында сактыышкын. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Реклама. 14.05 Назылап берген болзунарза... 14.35 А. Миронов аттыг ыры конкурузу. 15.35 Россия Федерациязының Дээди судунуң залындан. 15.50 Янзы-бүрү медээлер. 16.05 «Рост» студия. «Он беш харлыг капитан». 16.35 «Удук чок оюн». 16.55 Трансросэфир. «Ыраккы Чөөн чүк».

«ТЫВА» канал

17.40 «Факт». 18.00 «Адыр, сени шиве!». Мультфильм. 13-кү үндүрүлгези. 18.10 «Сээң чаагай сеткилиңниң чылыы-биле». 18.40 «Бөгүн делегейде». 18.50 «Катап тургустунуушкун». Туранда хүрээ тудуунуң дугайында». 19.15 «Ак-Дашта школа». 19.45 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

19.50 Спортчу карусель. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Экспотөп көргүзер. 20.25 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 169-ку сериязы. 21.15 Россияның чажыттары. «Кызыгаар чок эргечагырга туткан баштайгы кижиниң дугайында тоолчургу чугаа». 22.00 Тишина № 9. 23.00 «КДЭ». 23.10 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 23.25 Баскетбол дончулалы. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар айыткап турлар. 00.25 — 00.30 Реклама.

ЧЕТВЕРГ

МАЙ 20

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер: 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Биржа магадылап тур. 9.25 «Анаа-ла Мария дээр». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.10 Садовое Кольцода ордуга. 10.40 Джем. «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуг назылыгларга». 11.50 «Пресс-экспресс». 12.00 Медээлер. 12.20 «Улуг оглу». Уран-чечен телефильм. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 14.30 Объективте — дириг амытаннар. «Оол болгаш кааргаи». 14.50 «Томчумба». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 «Телемикст». 16.10 «Блокнот». 16.15 «Ийи клен». Мультфильм. 16.50 Джем. 17.20 Ону шыдаар силер. 18.00 Медээлер. 18.25 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуг назылыгларга». 19.10 «Анаа-ла Мария дээш». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.55 Орус сагыш-сеткил. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 Фильм-балет. 22.00 «Пресс-экспресс». 22.10 «Отечественные записки». Эрги журналды катап тургусканы. 22.45 «Ис». Сергей Капица. 23.00 Оожум үн-биле. Высоцкийден Высоцкийге чедир. 23.30 Сергей Параджановтуң билдинмес кинолары. 00.00 Медээлер. 00.20 «Бир-ле катап майда...» Телерадиофондунуң шыгжамырындан. 00.45 «Уйгу келбестээри». Музыкада, поэзияда, чурулгада авангард. 01.30 —02.10 Журналистиң истелгези.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.55 Мульти-пульти. «Кыска чалсар», «Шиитпир». 9.10 Бизнес болгаш политика. 10.05 «Россияның сүлдези». 10.20 Бистиң садывыс. 10.50 Тишина № 9. 11.50 «Бажың клубу». 12.05 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 169-ку сериязы. 12.55 Ажык өртемчей. 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Реклама. 14.05 Драма артистери ырлаар. Делегей фестивалы. 15.40 Терминал. 16.10 Янзы-бүрү медээлер. 16.25 «Дылдар, өөредилге, культура-93». Делегей фестивалы. 16.55 «Якут чурумалдар».

«ТЫВА» канал

17.40 «Факт». 18.00 «Ажыктыг сүмелер». 18.30 «Портретке штрихтер». Башкы К. И. Ярославцева дугайында чурумал. 18.45 «Чүге кино көрбестээн деп бис?». Кызылдың кинотеатрларындан рейд. 19.10 «Хөгжүмнүг байыр». 19.55 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.20 Экспотөп көргүзер. 20.25 Реклама. 20.30 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 170-ги сериязы. 21.20 Россия Федерациязының Дээди Совединиң сессиязында. 21.50 «КДЭ». 22.20 Авто-болгаш мотоспорт. 22.50 Эстраданың аныяк артистериниң телешоузу. 23.50 Спортчу карусель. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар айыткап турлар. 00.25 —00.30 Реклама.

ПЯТНИЦА

МАЙ 21

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 «Сарыг чемоданчыгаштың ужуралдары». Уран-чечен фильм. 10.50 Алтай. Чылдың үелери. Телефильм. 11.00 «Аян-чорукчулар клубу». 11.50 «Пресс-экспресс». 12.00 Медээлер. 12.20 Н. Набоков — «Вальсты чогаатканы». Фильм-шии. 14.50 «Ийи бузурукчу». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 Бридж. 15.50 Бизнес-класс. 16.05 «Блокнот». 16.10 «Сарыг чемоданчыгаштың ужуралдары». Уран-чечен фильм. 17.40 Чаа аттар. Концерт. 17.50 Херек. 18.00 Медээлер 18.20 «Делегейниң чүктери». 18.45 Кижи болгаш хоойлу. 19.15 «Вагон-03». 19.45 Хуулгаазын шөл. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар» 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 Неделяның кижизи. 21.40 «КТВ-1» болгаш «Франс-Интернасьональ» канал «Салгал дамчаан четкерлер» деп ийи сериялыг детективтиг уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүүн бараалгадыр. 1-ги сериязы. 23.15 «Пресс-экспресс». 23.30 Политбюро. 00.00 Медээлер. 00.20 Музобоз. 01.00 Автошоу. 01.15—02.15 Көрүш шөлү.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Реклама. 8.25 Ажылгыр кижилерниң үези. 8.55 «Азия-93-түң үнү». 9.20 Россияның Аян-чоруктар бюрозу. 10.05 Шинчилеттинмээн Октаргай. 10.35 Эстраданың аныяк артистериниң телешоузу. 11.35 «Ажыл-херек мастерден сестир». 11.50 «Санта-Барбара». Хөй сериялыг уран-чечен телефильм. 170-ги сериязы. 12.40 «Дириг амытаннар аймаа». 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Ижица. 14.30 Чогумчалыг-ла болзунам. 15.30 Телебиржа. 16.00 Янзы-бүрү медээлер. 16.15 «Эрги дээрбе». 16.45 «Романсче чалалга».

«ТЫВА» канал

17.30 «Телеанонс». 17.40 «Адыр, сени шиве!» Мультфильм. 14-кү болгаш 15-ки үндүрүлгелери. 18.00 «Тыва неделя». 18.20 «Кажык». Телеоюн. 19.00 «Телегостиная». 19.50 Чарлалдар.

«РОССИЯ» канал

19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Телеэкранның баштайгы көргүзүү. «Келинниң өртек-үнези». Уран-чечен фильм. (Евразия-ТВ). 22.10 Россия Федерациязының Дээди судунуң залындан. 22.25 «Мастерлер хоорайы». 22.55 Реклама. 23.00 «А-студио» бөлүк. 23.20 Суг адааның сарыг хемези» клуб». 23.50 Спортчу карусель. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер 00.20 —00.25 Сылдыстар айыткап турлар.

СУББОТА

МАЙ 22

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.45, 8.30, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.50 Эртенги гимнастика. 7.00 «Пресс-экспресс». 7.10 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 7.55 Медээлер. 8.35 Спорт-шанс. 9.00 Марафон-5 —бичиилерге. 9.25 Дамырактар. 9.50 Бумеранг. 10.20 «ЭКО». 10.35 Суббота санында автограф. 11.05 Медицина сеңээ. 11.45 «Читкен армия». Хроника-барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 12.10 «Орук демдеглелдери эвес чүүлдер, азы Американы дилээр дээш Соня-биле аян-чорук». 4-кү дамчыдылга. 12.35 Ном базаары. 13.15 «Мен — кара-далайжы мен». Уран-чечен фильм 14.45 «Мөңгүннелчек коңгажыгаш». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 «Тажы болгаш Русалочка». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. (Франция). 15.50 «Төп экспресс» 16.20 Бокс. Делегей чемпионады. 17.45 Э. Рязанов К. Прошутинская-биле беседалажыр. 17.55 Кызыл дөрбелчин. 18.35 «Дириг амытаннар аймаа». 19.15 Оба-на-угол шоу. 19.45 «Коламбия Пикчерс» Четкер, Цианид болгаш өлүрүүшкүн» деп уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүн бараалгадыр. «Майк Хаммер» деп сериалдан. 10-гу фильм. 20.40 Тамчыктыг удуңар, чаштар! 20.55 Реклама. 21.00 Медээлер. 21.25 «Коламбия Пикчерс» «Помпейниң сөөлгү хүннери» деп чеди сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүүн бараалгадыр. 3-кү сериязы. 22.05 «Резонанс» студия. 22.25 «Бирги көрүштен ынакшыл». 23.05 «Пресс-экспресс». 23.15 «50×50» телешоу. 00.30—01.00 Видеодром.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Өртемчейниң бодунуң көрүжү-биле. 8.45 Мульти-пульти. «Салдап чоруур яблоко». 8.55 Формула-730. 9.25 «Бистиң Ералаш». 9.55 Чаштың чулчуруу. 10.25 «Бурда моден» саналдап тур... 10.55 Кинокөргүзүг. «Ветровтуң шураашкыны». 12.35 Тараачыннар айтырыы. 12.55 Шинчилеттинмээн Октаргай. 13.25 Россия Федерациязының Дээди судунуң залындан. 13.35 Хөглүг викторина. 14.20 Россияның Аян-чоруктар бюрозу. 15.05 Чедиишкинниг-ле болзун. 15.15 «Канчаар чурттаар бис?» 16.00 Алдын кош-дыргак. 16.30 Реклама. 16.35 Кызыгаар чок футбол. 17.30 Парламент шагы. 18.30 Хүннүң-не байырлал. 18.40 «Аңаа шупту ынак турган». Евгений Евстигнеев. 19.40 Фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Шуут чажыт. 21.15 «Фуфель». Телеэкранның баштайгы көргүзүү. Уран-чечен фильм. 22.50 Спортчу карусель. 22.55 Реклама. 23.00 Волейбол. Делегей лигазының бирги чери дээш. Россия — АКШ. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар айыткап турлар. 00.25—00.55 «Американың сылдыстары».

ВОСКРЕСЕНЬЕ

МАЙ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

«ОСТАНКИНО» канал

6.50, 8.30, 14.15, 19.15, 22.45 Дамчыдылгалар программазы. 6.55 Сагыш-сеткилдиң көдүрериниң шагы. 7.55 Медээлер 8.35 Эртенги гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Төп». 9.30 «Денвер — динозаврларның сөөлгүзү». Хөй сериялыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 10.00 Амдызында дөгерези бажында. 10.30 Угаанныг байлар. 11.15 Шериг херээ. 11.45 «Орук демдеглели эвес чүүлдер, азы Американы дилээр дээш Соня-биле аян-чорук». 5-ки дамчыдылга. 12.10 «Кара-дойнуң ужуралдары». Уругларга хөй сериялыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.35 Рембрандт «Эрмитажта». 13.00 Өнчү ээзиниң эге билиглери. 13.10 Чаа салгал шилип ап тур. 14.00 «КТВ-1» болгаш «Франс Интернасьональ» «Пиф болгаш Геркулес» деп хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүүн бараалгадыр. 14.10 «Кустонуң командазының суг адаанга аян-чоруу». Хөй сериялыг барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 15.00 Медээлер. 15.20 Мультфильм. 15.30 «Аян-чорукчулар клубу». 16.20 Ус-тывыштың дириг ыяжы. 16.25 Мультфильмнерниң баштайгы көргүзүү. «Каспер болгаш ооң өннүктери» (Англия), «Шулбустар хайган ёзулуг аңчылар» (АКШ). 17.20 «Панорама». 18.00 Күзел вокзалы. Ю. Башмет. 19.00 Медээлер. 19.20 Дорт эфирге диалог. 20.00 Шаандагы чылдарның аялгалары. 20.55 Шоодуг театры. 21.55 Реклама. 22.00 Түңнелдери. 22.55 Футбол. Делегей чемпионады. Россияның болгаш Грецияның шилилдек командалары ойнаар. Чапсарда (23.50) — Медээлер. 00.55 Дүнеки эфирде «Эртенги сылдыс». 01.35 — 02.05 Соло.

ИИИГИ ПРОГРАММА

«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 «Кенгуру». 8.50 Кударанчыг сактыышкыннар. 9.20 НБА-ның эң дээре оюннары. 10.20 Фольклор. 10.50 Аты-баты... 11.20 Кипрас Мажейка. «Биче Европадан» репортажтар. 11.50 «Москвада базып тур мен». Уран-чечен фильм. 13.05 «03» программа. 13.35 Тараачыннар айтырыы. 13.55 «Кезип болбас...» 14.10 «Орукка чугаа». Владимир Лакшин. 14.55 «Познер болгаш Донахью». 15.25 XX век кинокадрда болгаш кинокадрдан дашкаар. 16.10 Ак кааргаи. 16.55 Диснейниң хуулгаазыннары. ««Винни-Пухтуң чаа ужуралдары», «Кара плащ». 17.45 Хүннүң-не байырлал. 17.55 «Славян үжүк-бижиктиң болгаш культураның байырлалында». 18.40 «Өлүмнүг мегелээшкин». Уран-чечен фильм (АКШ). 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 Реклама. 20.25 Мастерниң автографы. Михаил Рощин. 21.20 «Формула-1» авточарыш талазы-биле делегей чемпионады. 21.50 «Россияны канчаар чаартырыл». 22.40 «Формула-1» авточарыш талазы-биле делегей чемпионады. 23.45 «Ортулук». Улуг кижилерге мультфильм. 23.55 Реклама. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар айыткап турлар. 00.25 Спортчу карусель. 00.30 — 01.30 «А» программа.

КИНО

МАЙ 15-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Согуушкунга согуушкун-биле» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, **Видеозал:** «Ниндзяның кужу» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда:

«ОТЧУГАШ»: № 23 киночыынды 9.00, «Уг-шиг айтыкчызының ужудуушкуну» 10.20, «Аңгылаашкынныг дыштанылга» 12.10, «Эр кижиниң ажылы» 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дайынчының дүнези» 13.00, 15.00, «Сибирьге читкен» 17.00, 19.00 шактарда.

МАЙ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Согуушкунга согуушкун-биле» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00. **Видеозал:** «Ниндзяның батальону» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда:

«ОТЧУГАШ»: № 23 киночыынды 9.00, «Оорлаткан беш ламалар» 10.20, «Аңгылаашкынныг дыштанылга» 12.00, «Эр кижиниң ажылы» 14.00, 16.20, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дайынчының дүнези» 13.00, 15.00, «Сибирьге читкен» 17.00, 19.00 шактарда.

МАЙ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Сонгу ада» (АКШ, 16 хар четпээннер кирбес) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00, **Видеозал:** «Ниндзяның батальону» 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Робот Джокс» 9.00, 13.10, «Эр кижиниң ажылы» 10.50, 15.00, 17.00 шактарда.

Кызыл районнуң Кур-Чер ортумак школазының тургустунганындан бээр 45 чыл болган оюнга тураскаадып, оон 1948 чылдан бээр доозукчулары-биле ужуражылганы эрттирбишаан, ачы-буян марафонунга киржиринче школаның бүгү доозукчуларын, маңаа ажылдап чораан башкыларны чаладывыс. Эгелээр үези — май 22, 10 шак.

Школа коллективи.

☆ ★ ★

Сүт-Хөл районнуң Баян-Тала ортумак школазының 1967-68 өөредилге чылының доозукчуларын болгаш башкыларны май 24-те 12 шакта ол-ла школага чыглырынче чаладывыс. Кызыл хоорайда чурттап турар доозукчулар май 22-де 18 шакта Ленин кудумчузунуң 77 дугаар бажыңының 2-ги квартиразынга чыглыр.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыынга дүүштүр юридиктиг эргелиглер болгаш ажылдап турар кижилер өнчүнүң хевиринден, чагыртып турар база бүрүткеткен черлеринден хамаарылга чокка импорт болгаш экспорт каайлызын төлээрин Тываның каайлы эргелеп-башкарар албан чери Тыва Республиканың даштыкы экономиктиг харылзааларының (ДЭХ-тиң) бүгү киржикчилеринге сагындырып турар. Даштыкы күрүнелер-биле, а ол ышкаш Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезиниң (ХКД-ниң) чурттары-биле даштыкы экономиктиг харылзааларны тудуп, чүүктерни дашкаар чорудуп азы оортан ап турарларга бо сагындырыг хамааржыр. Россия Федерациязының Президентизиниң ол Чарлыынга дүүштүр каайлы төлевирин 1992 чылдың июль 1-ден сонгаар ап эгелээн. Бараан алыкчылары чүүктерни алган үеден сонгаар 5 хонуктан орай эвесте бараанның база өске-даа чүүлдериниң дугайында Тываның каайлы эргелээр албан черинге дыннаткан турар.

Даштыкыдан болгаш ХКД-ниң чурттарындан Тыва Республикаже чүүктерни, бараалнарны кийир сөөртүрүнге ажыглап турар транспорт аймаан юридиктиг эргелиглер болгаш өске-даа ажылдап турар кижилер Тываның каайлы черинге дыннадыр, демдегледир, а Тыва Республиканың Күрүнениң автоинспекциязынга чүүк каайлызының декларация бижиин көргүскеш, транспорт аймаан доктааткан чурум ёзугаар бүрүткедир.

Тыва Республикадан даштыкыже үндүр сөөртүр болгаш республикаже кийирер чүүктерни, бараалнарны дыннадырда, импорт болгаш экспорт каайлызын баш бурунгаар каайлы эргелээр албан чериниң агар санынга кийирип төлээрин Тываның каайлы башкарар албан чери юридиктиг эргелиглерге болгаш ажылдап турар кижилерге сүмелээн.

Үстүнде айыткан чурумнарны болгаш негелделерни күүсетпээн юридиктиг эргелиглер болгаш ажылдап турар кижилер оон бүрүн харысалгазын хүлээр апаар, харын каайлы хоойлужудулгазынга дүүштүр чүүк чүүлдериниң болгаш бараалнарны хавырган турупболурун Тываның каайлы эргелээр албан чери сагындырып, баш бурунгаар дыннадып турар.

Тодаргай тайылбырны дараазында адрести ёзугаар ап болур: Кызыл хоорай, Ровно кудумчузу, бажың № 3«А», Тываның каайлы албан чери, телефоннары 3-51-52 болгаш 4-14-40.

✦ ✦ ✦

Иштии чылыглап кааи болгаш байдалы терген эки ЗИЛ-130 маркалыг, 1988 чылда бүдүрген автомашинаны оон ээзи бир организация УАЗ-3803-01 автомобильге орнаар азы шуут садар.

Тайылбыр алыры-биле дараазында телефоннарны ажыглаар: 6-10-15 болгаш 2-27-80.

✦ ✦ ✦

Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи Тываның аржааннарының лабораториязынга эмнелге айтырыгларының талазы-биле улуг эртем ажылдакчызының албан-дужаалынга конкурсту чарлап турар. Бо чарлал парлаттынган сөөлүнде конкурстуң хуусаазын бир ай дургузунда доктааткан.

Тайылбыр алыры-биле дараазында адреске келир: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 30, К. Д. Аракчаа азы 2-11-02 телефонну ажыглаар.

✦ ✦ ✦

«Сибирские инвестиции» деп чек-инвестиция фондузу Күрүне эт-хөреңгизин эргелеп башкарар талазы-биле комитеттиң лицензиязын ажыглавышаан, бодунуң акцияларының бижидилгезин (ийиги үндүрүлгенин) уламчылап турар.

«Сибирские инвестиции» фондузунуң Тывада доктаамал төлээ черинин адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 28 (Чурукчулар бажыны), 3-кү каътта, ажылдаар шагы чапсар чокка эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир, телефону 3-38-17.

ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДУЗУ ХУУЖУДУЛГА ЧЕКТЕРИН ТОДАРГАЙ ХУУСААДА КАДАГАЛААРЫНЫҢ БОЛГАШ АЖЫГЛААРЫНЫҢ, ХӨЙ ОРУЛГА АЛЫРЫНЫҢ ЭҢ ДЭЭРЕ ЧЕРИ БОЛУП ТУРАР.

✦ ✦ ✦

Тываның аржааннарынга бо чылдың июль-августа ажылдаар хоорай болгаш районнар чурттуг фельдшерлерни, эмчилерни Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң чанында Тыва аржааннар айтырыгларының талазы-биле лаборатория чалап турар. Шалыңның дугурушканың ёзугаар доктаадыр.

Республикада аржааннарның дансызы:

1. Мөңгүн-Тайганың Ала-Тайга, Аспаты;
2. Бай-Тайганың Бел, Дыттыг-Дөргүн;
3. Сут-Хөлдүң Дөргүн болгаш үстүү база алдыы Дөргүн;
4. Өвүрнүң Талдыг-Чарык;
5. Чаа-Хөлдүң Кара-Суг;
6. Улуг-Хемниң Торгалыг;
7. Тандының Ургайлыг;
8. Эрзинниң Ак-Хайыракан;
9. Каа-Хемниң Чүрек-Дөргүн;
10. Кунгуртугнуң Бой-Бош-Тей.

Тайылбыр алыр адрес: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 30, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи, К. Д. Аракчаа, телефону 2-11-02.

КҮШ-АЖЫЛ МИНИСТЕРСТВОЗУНУҢ ТАЙЫЛБЫРЫ

Страхованиениң дадывырлар тарифтериниң дугайында тайылбырны кылырын хөй бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның коллективтери, оларның удуртукчулары дилеп турар. Ынчангаш Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш чонну ажыл-биле хандырар министерствозу чогуур тайылбырны берген.

«1993 чылдың ийиги кварталында Россия Федерациязының чонунуң ажыл-биле хандыртынар фондузунга страхование дадывырларының тарифтериниң дугайында» Россия Федерациязының 1993 чылдың март 30-де № 4696-1 Хоойлузунуң 1 чүүлүнге дүүштүр бүгү бүдүрүлгелер, бюджетте албан черлери, профэвилел, кооператив, хуу, арат ажыл-агыйлар, муниципалитет бүдүрүлгелери болгаш хөй-ниити организациялары өнчүнүң болгаш ажыл-агый хевирлеринден хамаарылга чокка ажыл төлевириниң фондузунуң 2 хуузу хемчээлдиг ай санында албан страхование дадывырын Тыва Республиканың чонунуң ажыл-биле хандыртынар фондузунче шилчидер хүлээлгелиг. Фондунуң агар санының дугаары 699002 в РКЦ при Главном управлении Госбанка МФО 264006.

Районнарда бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар чонну ажыл-биле хандырар төптерниң агар саннарынче шилчидер.

Айыттынган Хоойлунуң 3 чүүлүнге дүүштүр инвалидтерниң хөй-ниити организациялары, ук организацияларның өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелер, каттыжышкыннар, албан черлери страхование дадывырын төлээринден хостуг.

Тайылбыр алыры-биле дараазында телефоннарны ажыглап болур: 3-78-65, болгаш 3-82-40.

ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

1993 чылдың май 11-ден 20-ге чедир үеде бодунуң эт-хөреңгизин болгаш амы-тынын камгаладып алган кижи страхование черлериниң күсели-биле «Тувинская правда», азы «Шын» солунну (бодунуң шилип алганы-биле) чагыттырып ап болур.

1993 чылдың ийиги чартыынга уткуштур солун чагыдылгазының хуусаазы удавас доостур. Ынчангаш страхование черлеринге камгаладыышкынны кылдырарын база солуннарның кайы-бирээзин халаска чагыттырып алырынче далажынар, эргим хамаатылар!

«АСКО-Тыва» страхование компаниязының адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 35, амыдырал хандырылга бажыны, 2-ги каъды. Телефоннары 3-67-24, 3-67-31

✦ ✦ ✦

Чаа ГАЗ-3307 (53), ГАЗ-66 автомашиналарны садып турар. Өртээ 2,6 миллион рубль.

✦ ✦ ✦

Тайылбыр алыры-биле дараазында телефонну ажыглаар. 3-11-77.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа «Шын» солунунуң редакция коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харысалгалыг секретарь) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген бижиклер хүлээп алыр чер— 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары—3-33-91, 3-34-17; харысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниити-лел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал—3-39-15; 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар—3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларының дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 25.146. Индекс 54240.

Чагыг № 89.